

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Запорізька політехніка»

Тексти (конспект лекцій)
з дисципліни
«Історія та культура України» для студентів усіх
спеціальностей усіх форм навчання

2024

Тексти (конспект лекцій) з дисципліни «Історія та культура України» для студентів усіх спеціальностей усіх форм навчання / Укл.: М.В. Дєдков, Г.І. Шаповалов, І.М. Спудка та ін. Запоріжжя: НУ «Запорізька політехніка», 2024. 127 с.

Укладачі: М.В. Дєдков, професор, канд. іст. наук;
Г.І. Шаповалов, професор, д-р іст. наук;
І.М. Спудка, доцент канд. іст. наук;
Т.В. Васильчук, доцент, канд. іст. наук;
В.М. Чоп, доцент канд. іст. наук;
Г.А. Сигида, ст. викладач.

Рецензент: Г. М. Васильчук, д-р іст. наук, професор,
кафедри джерелознавства, історіографії та
спеціальних історичних дисциплін
Запорізького національного університету

Відповідальний
за випуск: М.В. Дєдков, професор, канд. іст. наук.

Затверджено на засіданні кафедри
українознавства та загальної
мовної підготовки, протокол №2
від 29.02. 2024 р.

Затверджено на засіданні
Науково-методичної ради
Гуманітарного факультету
протокол № 5 від 22.01.2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Графік навчального процесу з дисципліни «Історія та культура України»	5
Лекція №1. Стародавня доба в історії України. Витоки формування української культури.	6
Лекція №2. Ранньофеодальна держава – Київська Русь (IX- перша пол. XIII ст.)	15
Лекція №3. Галицько-Волинська держава. Українські землі в складі Литви та Польщі (друга пол. XIII – сер. XVII ст.)	21
Лекція №4. Українське козацтво, його роль у процесах державотворення та розвитку культури (XV – сер. XVII ст.)	28
Лекція №5. Українська національна революція (1648 – 1676 рр.)	36
Лекція №6. Українські козацькі автономії XVII – XVIII ст.	43
Лекція № 7. Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій	50
Лекція №8. Національне відродження України в II половині XIX – початку XX ст.	58
Лекція №9. Українська революція (1917 – 1921 рр.)	63
Лекція №10. УСРР в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)	72
Лекція №11. Західноукраїнські землі між двома світовими війнами	79
Лекція №12. Україна в Другій світовій війні	90
Лекція №13. Суспільно-політичне життя в Україні в період II пол. 40-х – I половині 60-х років XX ст.	100
Лекція №14. Україна в час “перебудови” і розпаду СРСР	108
Лекція №15. Сучасна українська держава	116

ВСТУП

Реформування освіти передбачає гуманітаризацію навчального процесу на основі поглибленого вивчення як історії, так і культурного надбання людства. Одне з головних завдань гуманітаризації – подолання диспропорції в співвідношенні професійної та гуманітарної підготовки спеціалістів. Сучасні уявлення про цілі і завдання закладів вищої освіти ґрунтуються на розумінні необхідності забезпечення широкої демократизації і гуманізації навчально-виховного процесу, що дають студентам можливість засвоїти досягнення вітчизняної історії та культури, вільно визначити свої позиції, обрати духовні цінності та розвивати творчі здібності. Головними рисами гуманістичного типу мислення є осмислення і життєві втілення моральних принципів, органічне поєднання логіки та здорового глузду, почуття і розуму, віри та наукової аргументації. Такими рисами мають володіти люди з високим культурним потенціалом, - талановиті і освічені, належним чином виховані і професійно підготовлені. Дисципліна «Історія та культура України» у здобутті університетської освіти посідає особливе місце, оскільки власне в історії та культурі відкриваються універсальні сенси буття, до того ж, як на рівні окремої особи, так і на рівні цілісного соціального організму. Знання історії та рідної культури сприяє всебічному розвитку особистості, допомагає здобувачам краще осягнути свої власні культурні цінності, прищеплює навички відповідального відношення до майбутньої професії.

Конспект лекцій підготовлений з урахуванням найновіших розробок з історії та культури, відповідно до вимог до навчання спеціалістів вищої кваліфікації у закладах вищої освіти.

Графік навчального процесу з дисципліни «Історія та культура України»

	Теми лекцій	Теми семінарів
1.	Стародавня доба в історії України. Витоки формування української культури.	Архаїчні культури на території України.
2.	Ранньофеодальна держава – Київська Русь (IX- перша пол. XIII ст.)	Київська Русь: історія та культура (IX-перша пол. XIII ст.)
3.	Галицько-Волинська держава. Українські землі в складі Литви та Польщі (друга пол. XIII – сер. XVII ст.).	Українські землі під владою Польщі: історія та культура (к. XIV – сер. XVII ст.)
4.	Українське козацтво, його роль у процесах державотворення та розвитку культури (XV – сер. XVII ст.).	Українське козацтво в початковий період (к. XV – сер. XVII ст.)
5.	Українська національна революція (1648 – 1676 рр.).	Українська національна революція (1648 – 1676 рр.).
6.	Українські козацькі автономії XVII – XVIII ст.	Гетьманщина, Правобережжя і Запорозжя наприкінці XVII - XVIII ст.
7.	Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій.	Українські землі в першій половині XIX ст.
8.	Національне відродження України в II половині XIX – початку XX ст.	Надніпрянська Україна та західноукраїнські землі в другій половині 19 ст. – на початку 20 ст.
9.	Українська революція (1917 – 1921 рр.)	Національно-визвольні змагання (1917-1923 рр.)
10.	УСРР в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.).	Радянська Україна в 20-30-ті рр. XX ст.
11.	Західноукраїнські землі між двома світовими війнами.	Західна Україна (1918-1939 рр.)
12.	Україна в Другій світовій війні.	Друга світова війна: український рахунок
13.	Суспільно-політичне життя в Україні в період II пол. 40-х – I половині 60-х років XX ст.	Українське суспільство (1964-1985 рр.)
14.	Україна в час “перебудови” і розпаду СРСР.	Етапи «перебудови» та її наслідки для України.
15.	Сучасна українська держава.	Україна на шляху незалежності.

Лекція 1. Стародавня доба в історії України. Витоки української культури

План

1. Початок формування людської цивілізації на території України.
2. Культури кам'яного віку в українських землях.
3. Скіфо-сарматська доба. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Культура номадів та культурні здобутки давніх греків Препонтиди.

Метою лекції є характеристика найдавнішого та найдовшого періоду історії України з точки зору початків людської цивілізації, державності, культури.

Завдання:

- проаналізувати розвиток людини та суспільства в найдавніші часи;
- визначити характерні риси первісної культури на території України;
- охарактеризувати розвиток античної культури в українських землях.

Терміни: археологія, автохтон, архантроп, кроманьйонець, конвергенція, неандерталець, первісна культура, табу, синкретизм, ендогамія, екзогамія, цивілізація.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ: Академія, 2023. 560 с.
2. Геродот. Історія: В 9 кн. Київ: Наукова думка., 1993. Кн. 1-9.
3. Залізник Л. Стародавня історія України. Київ: Темпора, 2012. 542 с.
4. Комар О. В. Кочові держави епохи великого переселення народів // Україна — хронологія розвитку. Давні слов'яни. Київська Русь. Київ: Кріон, 2009. Т. 2. С. 66-77.
5. Павленко Ю.В. Етномовна ідентичність носіїв трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. Київ: Просвіта, 2003. С. 118-136.

1. Першим періодом історії людства був кам'яний вік. Йому належить особливе місце в цивілізації. Саме цієї доби на тлі кардинальних зрушень у природі, пов'язаних з різкими змінами клімату, сформувалася примітивна суспільна організація, зародилися першооснови таких форм людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво. Археологічні знахідки в Ефіопії, Кенії, Танзанії дають підстави зробити припущення про появу людини на Землі понад 2 млн. років тому. Історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів залежно від матеріалу і технології виготовлення знарядь праці:

- палеоліт (давній кам'яний вік) від появи людини до 11 тис. р. т.,
- мезоліт (середній кам'яний вік) 10 – 6 тис. р. т.,

- неоліт (новий кам'яний вік) 5 – 4 тис. р. т.,
- енеоліт (мідно-кам'яний вік) 4 – 3 тис. р. т.,
- бронзовий вік 2 тис. р. до н.е. – VIII ст. до н. е.
- ранній залізний вік VIII ст. до н.е. - IV ст. н. е.

Первісна людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому, в період раннього палеоліту. Наш регіон, як і Європа загалом, не входив до ареалу антропогенезу, на думку археологів, що найдавніші люди (архантропи) прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Ця міграція не була одномоментним актом, а хвилеподібно тривала протягом багатьох тисячоліть. Рештки найдавніших стоянок первісних людей знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Хмельниччина). Всього на території України відомо понад 30 стоянок доби раннього палеоліту. Архантропи жили невеликими групами, що утворювали первісне людське стадо. Ця перша форма соціальної організації базувалася на основі кровнородинних стосунків. Господарство первісних людей було привласнювальним, бо базувалося на збиранні плодів, ягід та їстівних коренів і полюванні на тварин. Основним знаряддям праці архантропів стало ручне рубило, що стало універсальним інструментом впливу на навколишній світ. Наприкінці раннього палеоліту природа зазнала значних змін. Унаслідок цих кардинальних зрушень північна та більша частина Центральної Європи були закуті в льодовий панцир. На території України південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз такі сучасні міста: Львів, Ковель, Житомир, Кременчук, Миргород, Суми. Зміни в природі змусили первісну людину пристосовуватися до нових умов існування. Традиційне збиральництво дедалі більше поступається полюванню. У цей час помітно поліпшується технологія виготовлення знарядь праці, урізноманітнюються їхня форма та призначення.

Ускладнення умов життя не зупинило поступального фізичного та розумового розвитку людини. Внаслідок еволюції на зміну архантропу приходив неандерталець. Як більш розвинений тип людини, він помітно розширив ареал свого проживання. Неандертальські поховання в печерах Криму свідчать про зародження релігійних уявлень та вірувань, а знайдені на деяких стоянках кістки, різьблені геометричним орнаментом, з гравійованими на них контурами тварин і людей, рештками намальованих чорною фарбою ліній - про перші кроки образотворчого мистецтва. Центральною подією пізнього палеоліту (35 - 11 тис. р. т.) стало завершення процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу - *homo sapiens*. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляла собі гарпуни, шила, голки та ін. Кроманьйонці стали використовувати перші знаряддя з вкладишами, так звані складні знаряддя,

винайшли списометальний пристрій. Інструментарій налічував майже 100 типів знарядь праці. Колективне загінне полювання на диких коней, бізонів, північних оленів і мамонтів забезпечувало їхню життєдіяльність. Головним чином на берегах річок вони будували свої житла - землянки і напівземлянки, які у своїй сукупності утворювали первісне поселення - стоянку. На території України знайдено близько 800 пізньопалеолітичних стоянок (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині, Межирицька на Канівщині та ін.).

Пізній палеоліт - це час, коли на зміну первісному стаду прийшла родова община. З появою кроманьйонців неупорядковані ендогамні (між особами однієї суспільної групи) статеві стосунки поступаються місцем екзогамним (між особами різних суспільних груп): виникає звичай, що забороняв шлюби між членами однієї родової групи (т.зв. статеве табу). Це сприяло зближенню різних родів. На основі родинних стосунків відбувалася консолідація родів у племена, формувалася племінна організація суспільства, внаслідок чого поступово склався родовий первіснообщинний лад. Характерними для цього ладу були спільне володіння засобами виробництва і зрівняльний розподіл надбань праці.

2. За своїм характером українська культура належить до культур слов'янського типу, проте генетична спорідненість українців зі слов'янськими народами не виключає культурної унікальності тубільного(автохтонного) населення. Адже українська культура є результатом тривалої еволюції людського життя на наших землях, спадком усіх народів, які спільними зусиллями витворили підвалини національного способу життя та світогляду. Люди селилися на землях України з найдавніших часів (бл. 1 млн. років до н.е.) Знахідки життєдіяльності людей трапляються на Дністрі, під Житомиром, на Закарпатті, Харківщині, у Донбасі й Криму. Рання людина була повільнішою й слабшою, ніж великі хижакі. Люди навчилися компенсувати ці недоліки, використовуючи камінь, кістку, дерево, навчилися добувати й використовувати вогонь. Пізніше з'являються суто людські риси існування - зачатки релігійних вірувань (тотемізм і магія), а разом із ними елементи мистецтва. Специфічною рисою первісної культури був синкретизм (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися. Будь-який вид діяльності містив інші. Наприклад, у полюванні поєднувалися прийоми виготовлення зброї, стихійні знання про звички тварин, соціальні зв'язки, які виражалися в організації полювання (індивідуальне, колективне), релігійні уявлення – магічні дії задля забезпечення успіху, які, у свою чергу, включали елементи художньої культури – пісні, танці, живопис. На місцях поселень археологи виявляють справжні витвори мистецтва: культові браслети з кісток мамонтів, які прикрашалися "сонячною" та "місячною" символікою, підвіски з

морських черепашок, стилізовані жіночі статуетки, виготовлені з бивнів мамонтів, різноманітні культові предмети (серед яких і музичні інструменти), прикрашені різьбленням тощо. Зокрема, меандровий орнамент (декоративна неперервна звивиста лінія) на браслеті з Мізинської стоянки X тис. до н.е. Видатною пам'яткою духовної й матеріальної культури є Кам'яна Могила поблизу с.Терпіння Мелітопольського району Запорізької обл. В її гротах виявлено більше тисячі малюнків різного часу, на яких зображено 15 видів тварин, сцени полювання. Фігури виконано як у реалістичній, так і схематичній манері. Деякі малюнки зберігають залишки червоної фарби. Намагаючись пояснити механізм світобудови та визначити своє місце в навколишній дійсності, первісна людина в добу пізнього палеоліту активно формує першооснови релігійної свідомості:

- тотемізм - віра в спільного для конкретного колективу предка - певної тварини, рослини тощо;
- анімізм - віра в існування душі та духів, що нібито управляють усім матеріальним світом;
- фетишизм - поклоніння предметам неживої природи, віру в надприродні властивості матеріальних речей;
- магія - обряди, пов'язані з чаклунством, віщуванням, вірою в уміння людини викликати надприродні явища, або впливати на природні. Мистецтво пізнього палеоліту свідчить про те, що розум людини в цей час тільки пробуджується, а в її світобаченні життєвий досвід роду та власні спостереження тісно перепліталися з фантастикою та магією.

Родоплемінний лад у мешканців українських земель склався в добу мезоліту(10 – 7 тис. рр. до н.е.). Знахідки "венер" (узагальнена назва для доісторичних фігурок оголених жінок), виготовлених із каменю та глини, доводять поширення не лише примітивних традицій, пов'язаних із добою мисливства та збиральництва, а й більш розвинутого культу – поклоніння предкам. У цю епоху мешканці українських земель навчилися використовувати лук і стріли, займатися риболовлю, приручили собаку. Останній етап кам'яного віку – неоліт(6 – 4 тис. рр. до н.е.). Відбулося докорінне перетворення життя людства, пов'язане з переходом від привласнювальних форм господарювання (мисливства, рибальства, збиральництва) до відтворювальних (землеробства, скотарства). Цей процес отримав назву неолітичної революції. Життя людей неоліту залежало від урожаю, погоди. Люди почали замислюватися про явища природи, виникла необхідність втілити в мистецтві небо, сонце, воду, вогонь, землю. З'явилися такі символи, як хрест, спіраль, трикутник, ромб, свастика. Фігури тварин, птахів, людей перетворилися на символічні знаки, розгадати значення яких буває нелегко. У неоліті реалістичні зображення майже повністю змінилися на абстрактні мотиви, втілені в орнаменті. Приблизно в IV-III тисячоліттях до

н.е. люди почали використовувати для виготовлення прикрас і зброя перший метал – мідь. Але вона поступається каменю в міцності й тому витіснити його не могла. Тож одночасно використовувалися мідні й кам'яні вироби, тому цей період отримав назву енеоліт (мідно-кам'яний вік). В епоху енеоліту наші землі почали розподілятися на зони трьох господарських типів. Правобережжя стало колицкою трипільської землеробської культури, а степовий південь – скотарства, пов'язаного із племенами ямної культури, що вели кочовий спосіб життя в степах від Дністра до Зауралля. У лісах і лісостепах поруч із мисливцями й риболовами траплялися й представники скотарства (середньостогівська культура IV–III тис. до н.е.). Попри наявні умови, більш-менш помітної конвергенції (змішування) між культурами не спостерігається. Проте, за археологічними даними, здобутки сусідів були відомі представникам кожної з культур, які все ж віддавали перевагу традиційному способу господарювання. Найбільшого розвитку в цей час досягла трипільська культура, названа так від с. Трипілья Київської обл., де її виявив київський археолог В. Хвойка в 1896 р. За деякими етноанатомічними показниками трипільці були досить далекими від пізніших слов'ян, тому важко вбачати в них безпосередніх попередників українців. Однак здобутки трипільців багато в чому позначилися на подальшій долі культури на українських землях, оскільки започаткували традиції землеробства, а воно назавжди стало визначальним фактором розвитку стабільної частини місцевого населення, зумовлюючи побут, звичаї, календар і вірування тубільців. Детальніше про здобутки трипільської культури буде на семінарському занятті.

Традиції трипільців розвивалися в межах так званої білогородської, а потім і чорноліської культур, які дослідники відносять до праслов'янсько-балтійських. Перетворитися на цивілізацію цим протокультурам зашкодили кочовики, які ввійшли в історію під іменем кіммерійців.

3. Скіфсько-сарматський період охоплює все I тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів. Усі вони прийшли в Надчорномор'я зі сходу і були далекими нащадками найдавніших індоєвропейських скотарів лісостепової та степової України, які у IV–III тис. до н. е. рушили степами Євразії на схід. У цей час степова Україна стала західним крилом своєрідного світу іраномовних скотарів-номадів, що охоплював євразійський степ від Дунаю на заході до Алтаю на сході. Визначальний внесок у вивчення скіфсько-сарматської доби в Україні зробила київська школа скіфологів (О. І. Тереножкін, В. А. Ільїнська, Є. В. Черненко, Г. Т. Ковпаненко, Б. М. Мозолевський, В. Ю. Мурзін, О. В. Симоненко). Першим кочовим народом раннього залізного віку, назва якого збереглася в історичних джерелах, були кіммерійці (IX–VII ст. до н. е.). Про

них у своїх творах згадували Гомер, Геродот, Страбон. Поселення кіммерійців були тимчасовими, в основному – табори, зимівники. Вони мали свої кузні і ковалів, які виготовляли залізні мечі й кинджали, найкращі на той час у Стародавньому світі. Самі вони метал не добували, користувалися залізом, добутим лісостеповиками або кавказькими племенами. Їхні майстри виготовляли кінські вудила, наконечники стріл, прикраси. Кіммерійці займалися скотарством, певною мірою і землеробством, особливих успіхів досягли у конярстві. Панівне становище серед кіммерійців посідали кінні воїни, озброєні луком, кинджалом, мечем, кам'яним або бронзовим молотком. Централізованої держави не мали, залишившись на рівні міжплемінного союзу. У VII ст. до н.е. їхнє панування в Степу урвалося, а самі вони розפורшилися, підкорені племенами скіфів.

Скіфи згадуються в ассирійських джерелах першої половини VII ст. до н.е. як війовничий народ, котрий з Причорномор'я проникав у Малу Азію, завойовуючи на своєму шляху місцеві племена, а в кінці цього ж століття знову повернувся до Причорномор'я. Найбільш ранні скіфські поселення відкриті на берегах Бузького лиману (Миколаївщина). Скіфи мешкали в покритих соломою будинках із глиняною підлогою і печами, мали господарські ями-погребі для зберігання харчових запасів, збіжжя. Вони розводили домашніх тварин, переважно корів, овець, коней. З V ст. до н.е. на Подніпров'ї й Побужжі з'являються великі скіфські городища, укріплені земляними валами заввишки понад 10 - 12 м. Найбільш відомими скіфськими городищами в Україні є Шарпинське і Пастирське (Херсонщина), Немирівське (Поділля), Мотронинське (Київщина), Більське (Полтавщина) - вони навіть більші й величніші, ніж городища князівської доби XI - XIII ст. Якщо далеко за межами України знаходять тільки скіфські могили, то городища їхні розташовані переважно на Полтавщині, Київщині, Поділлі, Причорномор'ї. Отже, центр Скіфії був саме в Україні. Наприкінці V ст. до н. е. скіфам вдалося створити власну державу на чолі з легендарним царем Атеєм. Державне утворення скіфів становило своєрідну «варварську демократію», оскільки влада царя обмежувалася радою скіфських племен та зборами воїнів. Високого рівня розвитку у скіфів досягло військово мистецтво (луки, мечі-акінаки, кинджали, сокири). На схід від скіфських володінь (Приазов'я, Поволжя, Південне Приуралля) жили скотарські племена сарматів. Це був ще один народ індоіранського походження, що мешкав в українських землях (III ст. до н. е. – III ст. н. е.). Сарматські жінки володіли зброєю, брали участь у війнах. Вважається, що саме вони були прототипами амазонок. Серед занять: скотарство, полювання, ремесла. Основу сарматського війська складала важкоозброєна кіннота та піхота. У IV ст. сарматські племена були витіснені та частково асимільовані готами і гунами.

3 VII ст. до н. е. розпочалася грецька колонізація Північного Причорномор'я та Криму. Її обумовили демографічні, аграрні, торговельні, сировинні, військові та соціальні чинники. Перше поселення виникло на острові Березань — Борисфеніда. Згодом вирости Ольвія, Тіра, Пантикапей, Херсонес та інші. За винятком Боспорського царства, поліси були рабовласницькими республіками.

У процесі античної колонізації у Північному Причорномор'ї утворилися чотири основних осередки. В п. п. VI ст. до н. е. на правому березі Бузького лиману, неподалік від місця впадіння його в Дніпровський лиман, вихідці з Мілета заклали Ольвію - згодом одне з трьох найбільших давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, її зручне географічне розташування сприяло налагодженню тісних торговельних зв'язків із землеробами Лісостепу та кочівниками Степу. Другий центр склався в районі Дністровського лиману, де розташувалися міста Ніконій і Тіра. Третій сформувався в Південно-Західному Криму. Головне місто тут - Херсонес Таврійський. Четвертий центр виник на Керченському й Таманському півостровах. Тут були побудовані міста Пантикапей, Феодосія, Фанагорія. Грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я були рабовласницькими полісами, які за своєю суттю мало чим відрізнялися від метрополії. Важливе місце в економічному житті міст займали землеробство і скотарство. У прибережних районах було дуже розвинуте рибальство. Значну роль відігравало ремісниче виробництво. В Ольвії розвивалося керамічне виробництво, ювелірне, деревообробне, ткацьке та інші ремесла. Металургійні, ювелірні, текстильні підприємства працювали у Херсонесі. Вироблялася різноманітна кераміка. Херсонеські ремісничі вироби збувалися не тільки у самому місті, але й за його межами — у скіфських поселеннях Криму. Причорноморські міські центри вели інтенсивну заморську торгівлю. Основною статтею у торговому балансі (за винятком Херсонесу) був вивіз хліба. Крім того, купці продавали у Грецію, а потім у Рим худобу, шкіри. Експортувалися сіль, риба, рибні продукти. Поширеним товаром були раби. У свою чергу, ці міста ввозили із Греції вино й оливкову олію, різні металеві вироби та предмети озброєння, тканини, мрамур і вироби з нього, предмети розкоші та мистецтва. В історії античних міст-держав Північного Причорномор'я вирізняються два основні періоди. Перший охоплює час з VI по середину I ст. до нашої ери й характеризується відносно самостійним життям на базі еллінських традицій і мирними відносинами зі скіфськими племенами. Другий припадає на середину I ст. до нашої ери - 70-ті роки IV ст. нашої ери, коли міста-держави поступово потрапляли у сферу інтересів Риму й до того ж зазнавали постійних руйнівних нападів готів і гунів. Велику роль в історії України відіграли античні міста-держави Північного Причорномор'я. Як органічна частина античної цивілізації, вони утворились і розвивалися у тісній взаємодії з

місцевим причорноморським населенням. Останнє впродовж цілого тисячоліття відчувало на собі вплив високої античної культури, що знайшло свій вияв у прискоренні їх соціально-економічного та культурного розвитку.

4. Кіммерійці та їх культура здавна становлять великий інтерес для вітчизняних і зарубіжних учених. Вони мали високий рівень розвитку керамічного виробництва. Особливо гарними були кубки з лощеною поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом. Кіммерійці вміли чудово обробляти кістки. Дуже красивими були прикраси, зроблені з напівкоштовного каміння. Збереглися до наших днів кам'яні могильні плити із зображенням людей. Для виготовлення металевих прикрас майстри застосовували різні технічні прийоми тиснення, різьблення, пайку. В центрі релігійних вірувань була жінка, яка вважалась Богинею-Матір'ю, від якої пішло все живе. Єдине зображення кіммерійця у розписі на вазах, засвідчене відповідним написом, є лучник зі сцени Калідонського полювання на відомій вазі Франсуа з музею Флоренції. Якщо писані свідчення та археологічні дані про кіммерійців, їх походження і культуру дуже уривчасті, то історія скіфських племен висвітлена набагато повніше.

Найбільш виразно скіфське мистецтво представлено в так званому «звіриному стилі», характерному зображенням реальних та фантастичних тварин у русі, фізичній та емоційній напрузі. На території України знайдено величезну кількість прикрас, зброї, дзеркал, кінської зброї, оформленої в цьому стилі. Декоративно-прикладне застосування скіфського звіриного стилю зумовило чудову пристосованість зображень до обмежених, наперед заданих площин предметів, високу винахідливість художників у використанні простору, побудову компактних композицій. Однак при всій декоративній умовності реальний образ звіра становить головний зміст звіриного стилю. З тонким розумінням натури художник виділяє, типізує, а часом і гіпертрофує найбільш істотне з його точки зору в тваринному: у оленя, лося, гірського козла – роги, вуха, копита; у барса, лева, вовка – зубасту пащу, ніздрі, вуха, лапи і хвіст; у орла – дзьоб, очі, кігті. Таке поєднання життєвої виразності з діловим трактуванням характерних рис і пози тварини – найважливіша ознака скіфського звіриного стилю. Скіфський «звіриний стиль» в мистецтві справив значний вплив на мистецтво народів Східної та Центральної Європи – кельтів, фракійців, готів та ін. Навіть греки Північного Причорномор'я починають масове виробництво ювелірних прикрас у скіфському стилі. Найбільш високорозвиненим у скіфів було зброярство, ювелірне ремесло, гончарство, ткацтво з льону. У скіфів існував звичай побратимства, яке скріплювали особливим обрядом, що передбачав змішування крові й вина, «освячення» зброї тощо. Цей звичай дожив до часів Київської Русі (зокрема, відомо, що київський князь Святослав Завойовник мав побратимів) та повнокровно проіснував в Україні аж до часів козацтва.

Обрядовість козацького побратимства в цілому відтворювала скіфський звичай, описаний античними істориками.

Генетична спорідненість сарматів зі скіфами не викликає сумніву, адже походження їх спільне і сягає глибокої давнини - від племен зрубної культури. Пам'ятки культури сарматів також мають спільні риси зі скіфськими: подібні орнаменти на глиняному посуді, литі з бронзи казани, котрі, мабуть, виконували роль ритуального посуду. Серед культових предметів можна також назвати бронзові дзеркала, глиняні курильниці, кам'яні тарелі, що застосовувались для розпалювання жертвовного вогню. Мистецтво звіриного стилю притаманне сарматам такою ж мірою, як і скіфам. Озброєння істотно нічим не відрізнялося від скіфського: тригранні бронзові наконечники для стріл, короткі луки, довгі мечі. Про спорідненість скіфів і сарматів писав ще Геродот - він переказав легенду про походження сарматів від шлюбу скіфів з амазонками. Археологічні знахідки свідчать про привілейоване становище жінки у сарматів: багаті поховання жриць, жінок-амазонок (в кольчугах, зі зброєю тощо). З покійницею клали у могилу розбите дзеркало, гривни, що прикрашали шию, спіральні підвіски, начільні пов'язки, розшиті золотими пластинками та коштовним камінням, намисто з кольорового скла, перлів, самоцвітів тощо. В одному з таких поховань знайдені навіть залишки трону, що свідчило про високе становище похованої жінки. Одяг сарматів, про який дізнаємося з численних зображень на різних мистецьких виробках, складався з короткої сорочки, штанів, пояса, довгого плаща, скріпленого на плечі спеціальною пряжкою чи застібкою (фібулою). Типове взуття сарматів, як і скіфів, м'які шкіряні чобітки. Поширення сарматів датується III ст. до н.е. - III ст. н.е. У цей період значного розвитку в Україні досягає культура античного світу.

Грецькі міста мали високу культуру. Тут споруджувалися кам'яні будинки, храми, театри, оздоблені скульптурою, розписом і мозаїкою. На вулицях стояли кам'яні стовпи з висіченими на них офіційними текстами. Так, великих успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні металевих виробів, відлитих із бронзи або міді, дзеркал, прикрас, статуеток, які часто виконувались у «скіфському звіриному стилі». Найяскравіше взаємодія різноманітних культурних начал виявилася в житті міст-полісів. Еллінізація, а потім романізація місцевого населення супроводжувалися варваризацією переселенців та їхніх нащадків, які переймали звичаї, практичні навички скіфів і фракійців, пізніше - сарматів і черняхівців, застосовуючи їх у побуті, ремеслах, мистецтві. Інтерактивність простежується в релігіях античної доби. Характерним для них був політеїзм з широко розвинутою міфологією і складною ієрархією богів та героїв. Антична доба в Україні завершується близько IV ст. н.е., змінюючись слов'янською добою.

Таким чином, стародавнє різноетнічне населення території нинішньої України пройшло в своєму розвитку всі основні формаційні етапи: кам'яний (палеоліт, мезоліт, неоліт), мідно-кам'яний, бронзовий, ранній залізний віки. Кожний з цих етапів створив свій тип суспільно-господарської організації життя: первісна палеолітична та родова общини, племінна структура, класове суспільство. Особливого значення для історичного прогресу цих земель мала епоха античної цивілізації Північного Причорномор'я. Тому не дивно, що ці території історичних зв'язків перейняла згодом Київська Русь.

Лекція 2. Ранньофеодальна держава – Київська Русь (IX – перша пол. XIII ст.)

План

1. Зародження східнослов'янської державності на українських теренах.
2. Суспільно-політичний розвиток Русі у IX-XII ст.
3. Соціально-економічні процеси у давньоруській державі у IX-XIII ст.
4. Вплив християнства на духовну культуру Київської Русі.

Метою лекції є характеристика основних етапів розвитку давньоруської держави від зародження до феодального роздроблення й поступового занепаду, її культурних надбань у християнський період.

Завдання:

- проаналізувати процес розвитку і форми державності Давньої Русі на різних етапах існування;
- визначити характерні риси суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку ранньофеодальної держави;
- охарактеризувати культурний спадок Русі християнського періоду: запозичене й самобутнє.

Терміни: вотчина, дружина, етнонім, монотеїзм, норманізм, пантеон, полуддя, смерд, федеративна монархія, феодалізм.

Література:

1. Білоцерківський В. Я. Історія України. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
2. Богуцький Ю.П. Українська культура в європейському контексті. Київ: Знання, 2007. 679 с.
3. Бойко О.Д. Історія України. Київ: «Академія», 2023. 560 с.
4. Толочко П.П. Від Русі до України. Київ: Абрис, 1997. 400 с.
5. Шейко В. Історія української культури: навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 264 с.

1. Проблема походження Київської Русі одна з найактуальніших у вітчизняній історіографії. Навколо неї тривалий час велася гостра полеміка між двома таборами науковців – «норманістами» та «антинорманістами». «Норманісти» вважали, що як державність, так і саму назву «Русь» на київські землі принесли варяги – нормани (вікінги), вихідці зі Скандинавії, які в добу появи Давньоруської централізованої держави проводили тут активну воєнну, торгову й політичну діяльність. Творцями норманської теорії були німецькі історики Г. Байер, Г. Міллер та Л. Шльоцер, які працювали у другій пол. XVIII ст. в Академії наук у Петербурзі. Свою гіпотезу вони мотивували на основі довільного тлумачення «Повісті минулих літ», де йшлося про закликання слов'янами на князювання варязького князя Рюрика та його братів, і неспроможність слов'янських племен самостійно впорядкувати своє життя. З українських учених норманську теорію підтримували О. Єфименко, Д. Дорошенко, Є. Маланюк та ін. «Антинорманісти» рішуче заперечували абсолютизацію «варязького фактора» в становленні державності русичів і підкреслювали, що слово «Русь» – слов'янського походження. Антинорманську концепцію започаткував російський учений М. Ломоносов, який написав німецьким історикам гнівного листа, доводячи провідну роль слов'ян у створенні Київської Русі. Такої самої думки дотримувалася більшість українських істориків, зокрема М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Багалій. Сучасна наука, відкидаючи крайнощі обох підходів, визнає, що нормани впродовж IX – XI ст. відігравали на Русі активну політичну роль і навіть очолили князівську династію. Однак не вони стали засновниками Давньоруської держави, будучи, насамперед, найманцями, готовими служити кожному, хто потребував їхніх умінь і міг сплатити їхні послуги. На сьогодні дискусії точаться відносно частки варязького компонента у процесі державотворення на наших землях. Їхню роль каталізатора в європейських державотворчих процесах визнано більшістю. Насправді держава на землях сучасної України почала формуватися задовго до IX ст. як наслідок економічної, політичної та етнокультурної консолідації східного слов'янства. Її перші ознаки виявляються ще в Антському об'єднанні (II – початок VII ст.). Так само хибною є теза про скандинавське коріння терміна «Русь». Цей етнонім має місцеве походження і тісно пов'язаний з назвами річок (гідронімами) Рось, Руса, Роставиця у центральній Україні. З VII ст. він поширився на групу східнослов'янських племен Середнього Подніпров'я і став їх самоназвою. Не витримала критичної перевірки і хозарська гіпотеза американського вченого українського походження О. Прицака, яка виводила давньоруську державність з Хозарського каганату, що розташовувався в пониззі Дону й Волги та на Північному Кавказі. Насправді Русь і Хозарія були паралельними утвореннями, що розвивалися в приблизно однакових

хронологічних межах. Писемні джерела засвідчують перші кроки в становленні централізованої держави на українських землях з VI ст. Важливим моментом у цьому процесі було заснування Києва, котрий, не лише став осередком політичної консолідації Полянського міжплеменного союзу, а й зайняв позиції головного політичного та соціального центру східних слов'ян. Наприкінці VIII – у першій пол. IX ст. у Середньому Подніпров'ї склалося стабільне державне об'єднання Руська земля. До його складу ввійшли поляни, сіверяни, древляни. За правління нащадків Кия Руська земля посилила вплив на навколишні племена та активізувала зовнішню політику, спрямовану на зміцнення своїх позицій на чорноморських ринках. Наприкінці VIII ст. руський князь Бравлін фактично підпорядкував собі Таврійський півострів. У першій пол. IX ст. русичі поширили свій вплив на значну територію Малоазійського узбережжя Чорного моря, що належало Візантії. У 839 р. руське посольство відвідало імператора франків з пропозицією дружби. Це свідчило про вихід молоді держави на міжнародну арену.

2. За формою правління Київську Русь IX – X ст. історики визначають як «дружинну державу». В її основі була досить проста система управління, яка спиралася на дружини київських князів. Дружина не була лише військом князя. Старші дружинники ставали радниками великого князя київського, утворювали апарат управління, чинили від його імені суд на місцях і стягували данину, тобто виконували функції державної влади. Так було за правління перших київських князів (Олега Віщого, Ігоря, Ольги, Святослава). Із «Повісті минулих літ» дослідники отримали багато інформації про панівні верстви населення Русі в IX – X ст. Вважається, що згадувані в літописі «світлі бояри» – це багаті, заможні люди, які сформувалися зі східнослов'янської родоплеменної знаті й дружинників київського князя, що осідали на місцях і ставали великими землевласниками. Таким чином у складі населення Київської Русі в IX – X ст. сформувалася правляча верхівка, до якої належали великий князь київський, племінні князі, бояри і князівські дружинники. Поступово складалася і затверджувалася ієрархічна структура суспільства ранньофеодальної держави. Твердого загально визнаного порядку престолонаслідування вироблено не було, це викликало запеклу династичну боротьбу. Так сталося після загибелі князя Святослава (972 р.). Переможцем династичної ворожнечі вийшов Володимир Святославович (978 – 1015 рр.). У роки його князювання в загальних рисах завершилося формування державності Київської Русі. Князь Володимир був видатним державним діячем, увійшов в історію як політик, адміністратор і реформатор. Найголовнішою заслугою князя Володимира вважається запровадження на Русі монотеїстичної релігії – християнства (988 р.). У своїй діяльності Володимир докладав багато зусиль для розбудови державності Київської

Русі. Близько 988 р. він здійснив і адміністративну реформу. Князь позбавив влади місцеву племінну знать, посадив у княжіннях намісниками своїх десяткох синів. Князь провів також судову реформу, запровадивши «Устав земляний» – нове зведення норм усного звичаєвого права, що базувалося на давніх звичаях і традиціях східних слов'ян. Майже безперервна боротьба Володимира з печенігами, які чинили напади на Русь, обумовила необхідність здійснення воєнної реформи. Замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» зі східнослов'янських союзів племен, а південні кордони було зміцнено величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «зміві вали». За часів Володимира під владою київського князя опинилися всі східнослов'янські землі. Завершився процес формування державної території Русі.

У кінці життя проти Володимира постав його син Ярослав, що був намісником у Новгороді. Під час підготовки походу проти нього Володимир раптово помер. Доба правління князя Ярослава (1016 – 1054 рр.), названого пізніше Мудрим, стала періодом розквіту і найвищого піднесення Київської Русі. У державотворчій діяльності він став гідним продовжувачем свого батька, князя Володимира. До 1036 р. правив Руссю разом із братом Мстиславом. Князь Ярослав увійшов в історію Київської Русі як правитель, що докладав багато зусиль для зміцнення держави, захисту її кордонів, розвитку господарства і розширення міжнародних зв'язків. Помер у Києві й похований у Софійському соборі. На початку свого князювання Ярославу довелося докласти чимало зусиль для захисту Київської Русі від нападів печенігів. Продовжуючи справу батька, він зміцнював південні кордони своєї держави і «ставив міста по Росі», князь укріпив Київ, звівши «місто Ярослава», що у сім разів перевищувала площу «міста Володимира». За князювання Ярослава було укладено перше писемне зведення правових норм на Русі, що дістало назву «Найдавніша правда, або Правда Ярослава» і увійшла до складу «Руської правди» – першого писаного давньоруського судбника. Князь Ярослав сприяв зміцненню центральної влади: його опорою були бояри, а в головних містах Київської Русі він посадив своїх синів. Князювання Ярослава Мудрого стало періодом подальшого піднесення Київської Русі. У цей час завершилося становлення її державності, як централізованої феодальної монархії. Київська Русь сягнула свого зеніту: стабілізувалися кордони, було вдосконалено систему управління, упорядковано правові норми, розвивалися культура, освіта і церковне життя. Вона стала в один ряд із провідними країнами середньовічної Європи: Візантійською та Німецькою імперіями. Після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.) починаються дестабілізуювальні процеси боротьби за київський стіл, що з комплексом інших причин призводять до посилення відцентрових тенденцій, що інколи змінюються тимчасовим укріпленням центральної

влади (роки правління Володимира Мономаха (1113 – 1125рр.) та його сина Мстислава (1125 – 1132рр.)). Це вже був початок третього і останнього періоду існування давньоруської держави – децентралізації, феодалної роздробленості, федерації князівств.

3. У IX – XII ст. економіку давньоруської держави можна охарактеризувати як період раннього феодалізму. Феодална земельна власність була економічною основою панування класу феодалів, про що свідчать писемні джерела початку IX ст. й археологічні пам'ятки. Із введенням християнства на Русі великим феодалом стала церква. Головною особливістю раннього етапу феодалізму було панування данинної форми експлуатації, так званого «полюддя». Крім полюддя, з попередніх часів існував і «повоз». Потім були введені відробітки. Розмір данини, місце і час збору не визначались наперед, а залежали від випадку. Пізніше процес був упорядкований реформою княгині Ольги 846 р., т. зв. «уроки». Переважна більшість селянства, яке виплачувало данину і виконувало певні повинності – смерди, особисто вільні. У суспільстві були й різні категорії залежного населення: закупи, рядовичі, челядь, холопи.

Провідним в економіці Київської Русі було сільське господарство, збагачене давніми традиціями. Для обробітку ґрунту і вирощування врожаю використовувалися досконалі для того часу знаряддя праці: плуг, рало, соха, борона, заступ, мотика, серп, коса. Культивувалися жито, пшениця, просо, ячмінь, овес, горох. У лісостеповій зоні вживалася парова система землеробства з двопільною і трипільною сівозмінами, у лісовій – підсічна і перелогова. Висока продуктивність праці давала змогу виробляти зерна більше, ніж було необхідно для задоволення біологічних потреб населення. Це, а також наявність чудових пасовищ і сінокосів, дозволяло утримувати у феодалних господарствах велику кількість худоби. Звісно, мали місце і промисли: полювання, рибальство та бджільництво.

Давньоруські міста були центрами розвитку ремісничого виробництва і торгівлі. Проте їхні мешканці на Русі, як і в містах тогочасної Європи, поєднували заняття ремеслом і торгівлею із сільськогосподарським виробництвом. Населення міст було неоднорідним за своїм складом. Як правило, воно поділялося на міську знать і міські низи. До першої групи населення належали князі, бояри, духовенство, князівські дружинники, багаті купці й заможні ремісники. Другу групу міщан складали бідні ремісники, дрібні торговці й челядь. У IX – п. п. X ст. в Київській Русі, за повідомленням літописця, існувало 16 міст, більшість з яких починалися з замків-фортець. Перед монгольською навалою їх було вже близько 100. Під їхніми стінами селилися ремісники і купці, а в межах стін перебували князі й військові дружини, які в разі потреби могли захистити місто від ворогів. Варяги називали Київську Русь IX – X ст. «країною міст (замків)», або «Гардарікі».

Найбільше значення відігравали чорна металургія, залізобобне, гончарне, ткацьке та деревообробне ремесла. У XII – XIII ст. розквіту набуло склоробство. Важливе місце у Київській Русі займала торгівля. Через її територію проходили великі міжнародні торговельні шляхи: «з варяг у греки», «шовковий», «соляний», «залізний». Давньоруські купці вивозили за кордон зерно, зброю та інші металеві вироби, ювелірні прикраси, хутра, мед, віск. Імпорт складали: тканини, вино, предмети розкоші. Активна міжнародна торгівля викликала появу значної кількості іноземних грошей на теренах Русі та впровадженню власної грошової системи. До речі, важливим «товаром» при торгівлі з іншими державами були раби, захоплені в полон під час чисельних бойових дій войовничих київських князів. Окрім міжнародної, активно розвивалася і внутрішня торгівля, адже був конче необхідний товарообіг між містом та селом.

4. Хрещення Київської Русі мало дуже велике значення. Воно вивело її на міжнародну арену як рівну державу християнського світу. Монотеїзм, ієрархія святих, ідея посмертної винагороди більше відповідали князівській владі. Християнство внесло позитивні зміни у світогляд людей: страх перед стихійними силами природи, що лежав в основі язичництва, було замінено надією на порятунок. Християнство розширило та зміцнило культурні зв'язки Русі з Візантією, Болгарією, країнами Західної Європи. Крім того, нова релігія стала могутнім рушієм культурного розвитку держави. У цей час християнська церква взяла під свою опіку всі форми культурного життя. Християнізація народів Київської Русі проходила важко та повільно. Тому церква використовувала всі засоби, щоб привернути людей до Христа, в тому числі й культуру. За проведення християнізації Київської держави князя Володимира стали називати Володимиром Великим, Володимиром Святим, Володимиром – Красне Сонечко.

Після хрещення на Русі виникла церковна організація за зразком візантійської, на чолі якої стояли митрополити – греки. Ярослав Мудрий створив Київську митрополію. У 1051 р. на Соборі руських єпископів без згоди царгородського патріарха на митрополита було висвячено Іларіона – русича. На цьому ж Соборі було проголошено незалежність Руської Церкви від Царгородської. Після смерті Ярослава Мудрого Іларіон був змушений залишити митрополічу кафедру і постригтися в ченці. Існує думка, що прийнявши постриг, Іларіон отримав ім'я Никон і став видатним руським літописцем. Православ'я на Русі мало свої особливості. Так, на зразок візантійської церкви, храми не мали скульптурних композицій. Проте, в процесі поширення та утвердження, християнство поступово втрачало візантійську форму, вбираючи елементи місцевих слов'янських звичаїв, ритуалів, естетичних смаків східних слов'ян. Візантійські церковні канони поступово пристосувались до особливостей давньоруського етносу. Водночас

слід зазначити, що в боротьбі з «поганством» християни знищили безцінні пам'ятки мистецтва язичницького світу. Почалось будівництво храмів з каменю. Першою була церква Богородиці, або, Десятинна церква, побудована Володимиром Святославичем. Про її архітектуру можна говорити на основі незначних відомостей, бо до наших днів церква не збереглася – була зруйнована в грудні 1240 року монголо-татарами. Окрасою Києва та усієї землі Руської став Софійський собор. Останнім часом думка вчених така, що закладено храм було ще Володимиром Великим, а завершив будівництво Софії та прикрасив її Ярослав Мудрий. За величчю художнього образу, завдяки довершеності архітектурних форм та внутрішнього оздоблення Софійський собор належить до числа видатних пам'яток середньовічного мистецтва. Поступово давньоруська архітектура набуває національних рис. Почали використовувати глибокі та широкі фундаменти, стіни мурувались з тонких смуг цегли, які чергувались з товстими шарами цементу. Для полегшення будівлі та поліпшення акустики всередині споруди в стінах лишалися порожнечі, утворені закладеними в товщу глиняними глечиками. Як правило, храми були чудово прикрашені із середини. Крім фресок та мозаїки використовували ікони. Перші ікони були привезені з Царгороду. Пізніше в Київській державі почав формуватися свій пантеон святих: княжичі Борис та Гліб, засновники Києво-Печерського монастиря Антоній та Феодосій, князь Володимир Великий, княгиня Ольга.

Найбільш улюбленою темою старокиївського іконопису була Богородиця. Видатними іконописцями на Русі були Аліпій та Григорій (XI – XII ст.) – ченці Києво-Печерського монастиря. Створивши пишні храми, церква намагалась вплинути на народ, залучити до себе, відірвавши від язичництва. Для цього служба проходила трічі на день. У святкові дні богослужіння були особливо урочистими. Зазначимо, що в православній церкві на відміну від католицької, яка користувалась латиною, служба проходила церковнослов'янською мовою, добре зрозумілою для слухачів. Тому через церковні служби люди з дитинства знайомились з Євангелієм, іншими церковними книгами, засвоювали етичні норми християнства.

Лекція 3. Галицько-Волинська держава. Українські землі в складі Литви (друга пол. XIII – XVI ст.)

План

1. Галицько-Волинське князівство: утворення, етапи розвитку, князівські династії.
2. Матеріальна та духовна культура Галицько-Волинського князівства.
3. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.

4. Особливості Ренесансу в духовній культурі українців.

Метою лекції є характеристика значного за часовим виміром періоду української історії та культури, коли наші землі перебували у складі інших держав.

Завдання:

- проаналізувати процес входження українських земель до складу Литви, а пізніше Польщі;

- визначити особливості культурного розвитку Галицько-Волинського князівства та впливи європейських ренесансних та реформаційних ідей на культуру українських земель у складі інших держав;

- охарактеризувати бездержавний період історії України з точки зору збереження ідентичності, релігії й культурних надбань.

Терміни: гуманізм, єпископат, інкорпорація, Орда, патронат, протестантизм, полеміка, Ренесанс, Реформація, унія

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України. Київ: «Академія», 2023. 560 с.
2. Епоха Віговта в історії України. 1387–1430. Київ: Балтія-Друк, 2020. 207 с.
3. Ігнатів Т. Держава Романовичів і Володимирське князівство: корона та ярлик // Проблеми історії війн і військового мистецтва. 2021. Вип. 3. С. 89-94.
4. Танцюра В. І. Історія України : навчальний посібник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 492 с.
5. Федака С. Історія України. Т. 7. Ординсько-литовська доба. 1242 — 1492. Ужгород: ТІМРАНИ, 2021. 231 с.

1. Галицько-Волинське князівство існувало півтора століття – з 1199 по 1349 рік. На чолі держави були князі трьох династій – Рюриковичі, П'ясти та Гедиміновичі. До утворення єдиної держави князівства існували самостійно. Спочатку Галицьке князівство було могутнішим внаслідок вмілої та розумної політики князя Володимира та його сина князя Ярослава Осмомисла (1152 – 1187 рр.). Але після смерті князя Ярослава воно втратило свою могутність через часті міжусобні перепалки галицьких бояр.

Волинська держава була представлена великою кількістю невеличких відокремлених одне від одного князівств. Тільки князь Роман Мстиславович (1170 – 1205 рр.) зумів об'єднати розрізнені князівства в єдине Волинське, та саме за його ініціативою до Волинського князівства приєдналося Галицьке (1199 р.). Так утворилася могутня Галицько-Волинська держава. 1199 - 1205

рр. – час правління князя Романа Мстиславовича – період становлення об'єднаного князівства. Він охороняв князівство від ворогів та розширював кордони. Переміг у боротьбі з польськими, полоцькими та литовськими князями, підкорив бояр всередині держави та приєднав деякі київські землі до свого князівства. Все це сприяло економічному та культурному розвитку Галицько-Волинської держави. «Добрий порядок» на Русі став однією з головних реформ Романа Мстиславовича. Після загибелі Романа фактичним правителем Галицько-Волинської держави стала його дружина Анна, яка користувалася підтримкою волинських бояр, а з галицькими стався конфлікт. Анна не зуміла врятувати державу, і в 1205 році відбувся розпад Галицько-Волинського князівства. Він був викликаний посиленням боротьби місцевих бояр за владу. Користуючись цим, поляки та угорці захопили міста Володимир і Галич та мріяли про захоплення всієї Галичини та Волині. Наступний період був наповнений боярською смутою й боротьбою синів Романа за повернення батьківської спадщини.

Тільки в 1238 році князю Данилу вдалося закріпитися в Галичі остаточно. Цей рік можна назвати ключовим у возз'єднанні галицько-волинських земель. Цього ж року під Дорогочином сталася вирішальна битва між Данилом та тевтонськими лицарями. Тоді Данило Галицький став князем. У 1239 році Данило Романович приєднав до Галицько-Волинської держави землі київські. А після нападу монголо-татарів він був змушений платити їм данину. В той самий час це дарувало йому спокій та впевненість, що Золота Орда не буде робити набіги на землі його держави. Однак, Данило Галицький не збирався підкорятися монголо-татарам та боровся з ними у різний спосіб:

- уклав договір з королем Угорщини;
- домовився з Папою римським про хрестовий похід проти монголо-татар;
- будував нові міста (Львів та Холм утворилися саме в цей період);
- реорганізовував військо;
- робив укріплення старим містам.

Данило Галицький користується великою повагою істориків як розумний правитель, проте він не зумів досягти мети своєї антимонгольської кампанії – визволити Галицько-Волинську державу від монголо-татар. Вони увійшли в міста, змусили князя зруйнувати всі укріплення та платити їм данину. Це згубно вплинуло на Данила, пошкодило йому здоров'я та навіть спричинило його смерть в 1264 році. У Львові є пам'ятник Данилу Галицькому на коні, адже він – засновник міста.

Після смерті Данила відбувається поступове ослаблення Галицько-Волинського князівства. Хоча в князівстві правили спадкоємці Данила (брат Василько та сини Данила), фактично держава втрачала минулу могутність.

Вся політика князів виходила з залежності держави від Золотої Орди. Для цього вони мали спрямовувати свою зовнішню політику на дипломатичні відносини з Польщею, Литвою та Тевтонським Орденом, що дозволяло бути незалежними від монгольських ханів.

Князь Юрій II Болеслав став останнім князем Галицько-Волинської держави. Він наполовину був поляком, і до правління був католиком. Набувши князівської влади, Юрій II Болеслав прийняв християнство, але це не заважало йому проводити політику, орієнтовану на західну культуру та традиції. Він сприяв переселенню німців та інших народів на українські землі. Невдоволені бояри отруїли князя. На престол Галицько-Волинської держави увійшов литовець Любарт – зять попередника.

Таким чином, Галицько-Волинське князівство перестало існувати та увійшло до складу Литовського князівства. Після цього польський король Казимир Великий розпочав боротьбу за ці землі. У 1349 році Казимиру Великому вдалося захопити частини Галичини та приєднати ці землі до Польщі. Отже, в 1340 році Галицько-Волинська держава перестала існувати та була поділена між сусідніми державами. Навіть після поділу земель у боротьбу вступила Угорщина. В 1370 році угорському королю вдалося захопити Галичину та володіти нею впродовж 16 років. Галицько-Волинське князівство проіснувало 150 років, проте не зуміло протистояти набігам Золотої Орди, експансії Польщі, Литви, Угорщини та інших держав. Воно багато в чому було спадкоємицею Київської Русі та сприяло інтеграції української культури до європейської.

2. Завдяки об'єднанню етнічно спільних українських земель у нове державне утворення саме тут утворилися сприятливі умови для становлення й подальшого розвитку національної культури. Важливими осередками духовної культури Галицько-Волинської Русі були міста Галич, Луцьк, Звенигород, Володимир-Волинський, Перемишль, Холм і, особливо, Львів (1256). Саме через Львів проходив торговельний шлях з Німеччини, Чехії і Польщі до Києва і міст Волині, а також до гирла Дністра, Сурожа (Судака) та Кафи (Феодосії) в Криму. Міста стали значними центрами літописання та книгописання. Пам'яткою літератури даного періоду є Галицько-Волинський літопис (кінець XIII ст.), в якому відображені події політичного і культурного життя від 1201 до 1291 року. Літопис складався при дворі Данила Галицького, а згодом його племінника Володимира Васильковича. Одним із авторів першої частини літопису вважають княжого печатника Кирила.

У канцелярії князя Данила працювали писарі, що вели дипломатичне листування, готували тексти грамот, стиль яких у наступні часи закріпився у Великому князівстві Литовському. Грамоти князя Юрія II, боярина-правителя Дмитра Детька, львівського воєводи Якші Блотишевського написані виразним письмом, їхній текст складений за всіма середньовічними

правилами, що регламентували написання документів. До пам'яток писемності Галицько-Волинської Русі XII—XIV ст. належать Христинопільський апостол, Бучацьке, Галицьке, Холмське Євангелія, переписані ченцем Васильком при дворі Лева Даниловича. У Галичі працював «мудрий книжник» Тимофій, книжник і філософ волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, мав велику бібліотеку, близько 36 книг заповідав церквам Волині. У м. Володимирі-Волинському була складена нова редакція Кормчої книги — збірки церковних та світських правових норм, що поширювалися в Україні та в Білорусії. Центрами переписування книг були Онуфрійський та Святоюрський монастирі у Львові. Зростанню ролі церкви у поширенні освіти сприяло утворення в 1303 р. Галицької митрополії, яка, незважаючи на її неодноразові скасування та відновлення, існувала впродовж XIV ст.

Галицько-Волинська архітектура органічно поєднувала візантійсько-кільську просторову композицію з елементами західноєвропейського романського стилю, що підтверджує наявність пілястр, груп напівколон, аркатурних поясів тощо. На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства збереглося небагато. З монументальних будівель Львова можна назвати Миколаївську хрестовокупольну церкву з півкруглою апсидою, П'ятницьку церкву, згодом перебудовану, а також костюль Хрестителя. Традиційно вважається, що його будував князь Лев Данилович для своєї дружини — угорки Констанції. До княжого періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини та Волині, як білокам'яні храми в Перемишлі, церква Пантелеймона в Галичі (близько 1200 р.), Святоіванівський собор у Холмі, Спаський монастир поблизу Самбора, (тепер Старий Самбір).

Видатними пам'ятками образотворчого мистецтва XIV ст. є ікони «Юрій Змієборець» зі с. Станілі поблизу Дрогобича та «Архангел Михаїл в діяннях», створена у селі Сторонна. Для них характерні пластичність форм, відчуття простору, нахил до асиметричної побудови композиції, багата кольорова гама. Про високий рівень живопису Галицько-Волинської Русі свідчать і мініатюри, що збереглися в окремих рукописах того часу. Колористична вишуканість притаманна мініатюрам Галицького Євангелія (кінець XII ст.), які, на думку дослідників, за майстерністю виконання не поступаються візантійському малярству доби Палеологів.

Культура Галицько-Волинської держави справила великий вплив на подальший культурний розвиток України. Наприкінці XIV ст., коли окремі частини Галичини і Волині були загарбані польськими та литовськими феодалами, культурні традиції Галицько-Волинської Русі відіграли істотну роль у збереженні національної культури, сприяли формуванню ідеології визвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

3. Засновником Великого князівства Литовського був Міндовг (1230 – 1236 рр.), який у середині XIII ст. об'єднав під своєю владою Аукштайтю, Жемайтю, частину Ятвягії та оволодів частиною західноруських (білоруських) земель. На початку 1260-х рр. Міндовг зробив спробу захопити також Чернігово-Сіверщину. Швидке зростання Литовської держави починається за Гедиміна (1316 – 1341 рр.). Виявом литовських претензій на українські землі було те, що після смерті Юрія II Болеслава на Волині князювання перейшло до сина Гедиміна Любарта, який вважався також галицько-волинським князем. Експансія Литви на схід і північ Русі наштовхнулася на сильний опір з боку Московського князівства, яке зміцніло за Івана Калити (1325 – 1340 рр.). Вирішальна роль у захопленні українських земель належить сину Гедиміна – Ольгерду (1345–1377 рр.). Поступове витіснення татар литовцями спричинило включення Чернігово-Сіверщини, Київщини і Переяславщини до складу Литовської держави. До кінця 40-х рр. XIV ст. у сфері литовського впливу опинилося також Поділля. У сучасній історичній літературі підпорядкування Литвою руських земель розглядають не як завоювання, а як «мирне приєднання» або інкорпорування. Причини цього були такі:

- успіху литовців сприяло те, що руські землі були ослаблені золотоординським пануванням;
- більшість місцевого населення розглядало литовців не як завойовників, а як визволителів від татар;
- руські князі та боярство не намагалися боротися з литовцями, а в більшості випадків добровільно визнавали їхню владу;
- Золота Орда в цей час була ослаблена боротьбою за владу і уособицями між ворогуючими ордами.

Вирішальним у підкоренні українських земель Литві став 1362 р. Цього року військо трьох сусідніх народів – литовського, українського та білоруського – розгромило сили монголо-татар на Синіх Водах, давши початок звільненню українських земель від монгольського іга. Отже, спочатку литовська зверхність не була надто обтяжливою для України. За цих, сприятливих для українського народу умов, Волинь, Поділля та Наддніпрянщина в межах Великого князівства Литовського зберігали свою самостійність та самобутність. Але після смерті Ольгерда в зовнішньополітичному становищі Великого князівства Литовського настав перелом, що обумовив новий напрям усієї подальшої його історії. Цим переломом стала Кревська унія Литви з Польщею (1385 р.), яка поклала початок новому періоду в історії Литовської держави – поступового витіснення руських впливів польськими. Згідно з Кревською унією, Велике князівство Литовське мало об'єднатися з Польським королівством, литовський князь Ягайло мав одночасно стати польським королем,

одружившись із польською королевою Ядвігою, прийняти католицьку віру і повернутися до неї все населення.

4. Своєрідний характер культурного життя України другої половини XVI – першої половини XVII ст. зумовлений тим, що український народ, не маючи незалежності, роз'єднаний між державами завойовниками, був позбавлений можливості вільно розвивати інтелектуальні й творчі здібності. Починаючи з XIV ст., український народ усю духовну енергію спрямував на те, аби довести свою ідентичність, прив'язаність до традицій самотутньої національної культури. Наприкінці XVI – початку XVII ст. розпочався період першого національно-культурного Відродження. Епоха Ренесансу, або Відродження в історії духовної культури українського народу – перехідна епоха від середньовічної культури, пронизаної ідеями християнства до культури Нового часу, характерними особливостями якої є плекання провідними діячами культури ідей гуманізму, ренесансного мислення, де в центрі уваги перебувала особистість, пробудження інтересу до загальнолюдських духовних цінностей, притаманних світовій культурі. Термін “ренесанс” стосується західноєвропейської культури XIV – XVI ст., коли діячі культури Італії високо оцінювали досягнення античної культури, античного стилю мислення й античної чуттєвості. Саме звідси започаткована і власна назва – “Ренесанс”, або “Відродження” у широкому розумінні слова. Батьківщиною ренесансної культури, її витоків стала Італія. В. Нічик, В. Литвинов, Я. Стратій та інші дослідники дійшли висновку, що період Ренесансу мав місце і в історії духовної культури України. Однак йому притаманні свої особливості, характерні риси й ознаки. Аналогічний погляд висловили в свій час М. Драгоманов та М. Грушевський. Специфічність розвитку гуманістичних та реформаційних ідей в Україні визначається тим, що вони формувалися і розвивалися у тісному взаємозв'язку. Важко вирізнити в історії України епохи “чистого”, класичного Відродження чи Реформації, як було на Заході.

Отже, період другої половини XV – початок XVI ст. в історії духовного життя України можна розглядати як час зародження та формування елементів ранньогуманістичної культури. Ранньогуманістичні ідеї прозвучали у творах Юрія Дрогобича, Павла Русина, Станіслава Оріховського (Роксолана), діячів братств та письменників-полемістів. Наступний етап розвитку гуманістичної ідеології в Україні починається у другій половині XVI ст. і триває до середини XVII ст. Саме його можна вважати українським Відродженням, основним результатом якого було утвердження світського світорозуміння в духовній культурі та становлення національної самосвідомості. Для гуманістів цього періоду в Україні характерне формування культурно-просвітницьких об'єднань, гуманістичних за характером наукової, літературної й освітньої діяльності. Наприкінці 70-х

років XVI ст. виникає гурток учених-філологів і літераторів в Острозі під патронатом князя К. Острозького, кілька гуртків у маєтках шляхтичів (Загоровських, Чанжичів, Немиричів), згодом учений гурток при Києво-Печерській лаврі. Діячі української культури запозичують не лише методи гуманістичної та протестантської критики католицької догматики, а й активно засвоюють і розвивають ренесансні та реформаційні ідеї. Натомість представники греко-католицької орієнтації мали всі підстави звинувачувати православних в ідейній спорідненості з лютеранством та кальвінізмом. Прагнучи оновити Православну церкву, яка зазнала у той час глибокої кризи, діячі української культури вбачали можливість такого оновлення на реформаційній основі. Вони висували ідею демократичної реформи церкви: виступали проти засилля єпископату, засуджували паразитизм і здирицтво духовенства, вимагали дешевої, а іноді й безпастирської церкви. Найвідвертіші їхні ідеї та вимоги висловлені у полемічних творах Х. Філарета, І. Вишенського, братів Стефана та Лаврентія Зизаніїв, анонімного автора “Перестороги”. Певний час до них наближалися М. Смотрицький та З. Копистенський. Серед значущих ознак ренесансно-гуманістичного руху в Україні – помітний розвиток гуманістичних студій, зокрема філології. Найяскравішим досягненням української філологічної науки кінця XVI – початку XVII ст. було науково-теоретичне оброблення церковнослов'янської та української книжно-літературної (слов'янонурської) мови. Саме в цей період розгорнули наукову діяльність такі видатні українські філологи, як Л. Зизаній, М. Смотрицький, П. Беринда. Їхня науково-педагогічна діяльність – це, по суті, окремий науково-філологічний напрям у духовній культурі України, що найяскравіше відображав її ренесансно-гуманістичний зміст.

Лекція 4. Українське козацтво, його роль у процесах державотворення та розвитку культури (XV – сер. XVII ст.)

План

1. Виникнення українського козацтва.
2. Запорозька Січ – “козацька християнська республіка”.
3. Феномен козацької культури та її самобутні риси.
4. Початок книгодрукування в Україні. Культурно-просвітницька діяльність братських шкіл.

Метою лекції є ознайомлення студентів з початковим етапом розвитку українського козацтва з 1489 по 1648 роки та особливостями його культури.

Завдання: - проаналізувати причини появи українського козацтва та рушійні сили цього історичного явища, визначити основні періоди розвитку

українського та запорозького козацтва, головну мету і характер його історичної боротьби;

- охарактеризувати Військо Запорозьке Низове як соціальну систему, його політичний та військовий устрій, структуру управління, фінансову та судову систему;

- простежити зміни в соціально-економічному житті українського козацтва впродовж XV – XVII ст.;

- розглянути особливості та найбільш яскраві сторінки розвитку культури українського та козацького суспільства в XVI – XVII ст.

Терміни: Військо Запорозьке Низове, Військо Запорозьке реєстрове, полково-сотенний устрій, Люблінська унія, Берестейська (Брестська) унія, Запорозька Січ, Річ Посполита, церковне братство, колегіум, книгодрукування.

Література:

1. Білоцерківський В.Я. Історія України. Навч.посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 367 с.

2. Литвин В.М. Історія України. Підручник. Київ: Наукова думка, 2010. 416 с.

3. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. Київ: Знання, 2006. 735 с.

4. Попович М. Нариси історії української культури. Київ: «Артек», 1998. 506 с.

5. Яворницький Д. Історія запорозького козацтва. Т.І. Київ: «Світ», 1993. 406 с.

1. Українське козацтво є унікальним явищем світової історії, яке здавна привертало до себе увагу фахівців. Ціла низка українських (П. Куліш, І. Максимович, І. Крип'якевич, Д. Голобуцький) та зарубіжних (Л. Кубаля, В. Соловійов) істориків присвятили його дослідженню свої праці. Своєрідною енциклопедією запорозького козацтва стали праці Д. Яворницького, зокрема, його тритомна «Історія Запорозьких козаків». Найбільшою повнотою вирізняється «Історія української козащини» М. Грушевського. Останній закликав оцінювати козацтво діалектично. На I етапі його становлення, це була реакція народу проти іноземного, релігійного та феодального гноблення, коли козацтво виступало і як захисна, і як руйнівна сила. На II етапі воно стає на захист релігійних і національних інтересів українського народу, втіленням його національних та культурних прагнень. Наукове козакознавство продовжує свої студії й сьогодні, зокрема: під егідою Інституту історії Національної академії наук України та Наукового товариства ім. Я. Новицького.

Термін «козак» має східне походження й означає вільну, незалежну та озброєну людину, воїна що не має феодального підданства. Перші згадки в документальних джерелах про українських козаків зафіксовано в 1489, 1490, 1494 рр. У 1989-1990 р., ще в умовах УРСР, в м. Запоріжжя, було урочисто відзначено 500-річчя українського козацтва. З початку XVI ст. відомості про козаків фіксуються вже в актових матеріалах, а також в літописах, мемуарній та епістолярній літературі. В XV – XVI ст. воно пройшло складний і суперечливий шлях соціального розвитку. Виникнувши як явище побутове, воно поступово еволюціонувало до більш високих організаційних (насамперед, воєнних) форм.

Основними причинами виникнення українського козацтва були:

- потреба нової громадської сили, яка б стала провідною гілкою української народності й творцем нової національної держави.,

- колонізаторські спрямування українських селян та міщан, які страждали від феодальних повинностей, нестачі землі та бажали освоїти цілинні землі південних степів.,

- вимушені втечі феодально залежного люду з володінь магнатів і шляхти на вільні землі лісостепової та степової зони України;

- національне та релігійне безправ'я українського народу, особливо після Люблінської унії 1569 р. та Берестейської унії 1596 р.;

- необхідність збройного опору від наступу феодалів Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Османської Туреччини та Московського царства;

- постійна загроза татарських розбійних нападів та, пов'язаного з ними, знелюднення південних регіонів України;

- потреба створення недержавних збройних сил українського народу та їх баз (січей).

2. У сер. XVI ст. за дніпровими порогами українське козацтво створює своєрідну систему укріплень та опорних пунктів, яку з часом вивершує Запорозька Січ – воєнний, адміністративний та господарський центр Війська Запорозького Низового. Це було своєрідне державне утворення українського середньовіччя – «Запорозька козацька республіка». Вже тоді, фактично, почала існувати країна козаків, територія Вольностей Війська Запорозького, розділених на 5-7 «паланок», адміністративних одиниць очолених полковниками. Загалом Військо Запорозьке Низове мало оригінальний соціально-політичний устрій із досить конкретно визначеними кордонами.

Усього за трьохсотрічну історію запорозького козацтва існувало 8 Запорозьких Січей, які регулярно змінювали своє розташування під впливом політичних та економічних факторів. Першою, Хортицькою Січчю, вважається, побудований в 1556 р., князем Д. Вишневецьким, замок на острові Мала Хортиця (нині – о. Байди). Останньою (Новою) Січчю був,

зруйнований в 1775 р., центр запорозького козацтва в околицях сучасного м. Нікополь. Найбільш відомою стала Чортомлицька, або Стара Січ, що була пов'язана з діяльністю найбільш славного запорозького полководця – кошового отамана Івана Сірка.

Війську Запорозькому Низовому було притаманне певне коло демократичних рис, до яких слід віднести, зокрема, заперечення феодальної залежності та нерівності, надання всім втікачам, незалежно від їх національної належності, права вступу до «товариства», проголошення рівних прав усім козакам на користування земельними та іншими природними угіддями, на участь у вищих органах січового самоуправління – загальних радах, у виборах старшини. Право входу на Січ мав кожен, хто виконував 5 умов. Перше, бути вільним (безсімейним) чоловіком. Друге, бути православним християнином (якщо ти був іншої віри, або конфесії, то ти міг швидко перехреститися). Третє, пити горілку (адже іслам забороняє пити «вино»). Четверте, вміти добре плавати (перепливти Дніпро). П'яте, присягнути на вірність кошовому отаману (знак влади – булава) та січовому товариству.

Вищою владою на Запоріжжі була військова рада («коло»), весь загал запорозького суспільства називався «кіш», звідси – кошовий отаман. Збройними силами «коша Запорозького» було Військо Запорозьке Низове, ядро якого трималося в постійній бойовій готовності в куренях Січі. Куренів завжди було 38 /територіальних та спеціалізованих/, кожен з них очолювався курінним отаманом, якого, як правило називали «батьком» (знак влади – «пернач»).

З кінця XVI ст. запорозьке козацтво виступає заводієм цілої низки козацько-селянських повстань проти феодального режиму Речі Посполитої, польсько-литовської держави, до складу якої Україна увійшла після Люблінської унії 1569 р. Це спричинило подальше посилення соціального, національного та релігійного гніту. Польські магнати та католицька церква привласнювали селянські та козацькі землі на Україні, посилюючи тиск та визиск з нижчих верств українського суспільства. Експансія католицизму, спроба колонізації українського народу з боку правлячих кіл Речі Посполитої викликали широкий суспільно-політичний рух, очолений запорозьким козацтвом. Першим спалахнуло повстання під проводом К. Косинського (1591 – 1593), потім С. Наливайка (1594 – 1596). Вже тоді спостерігалися перші випадки масового покаяння, однієї з найпоширеніших форм антифеодальної боротьби. Селян і міщан приваблювали права козаків на володіння землею, свобода від феодальної експлуатації, особливий правовий статус, оригінальний стиль життя.

З початком наступного XVII ст. запорозьке козацтво поновило свої виступи проти феодальних утисків й тісно переплело свої зусилля з

національно-визвольним рухом. Найвищим проявом цієї боротьби стали повстання 20-30-х років XVII ст. очолювані запорозькими гетьманами Марком Жмайлом, Тарасом Трясилом, Іваном Сулимою, Павлом Бутом, Яковом Остриницею, Дмитром Гунею. Вони ознаменували новий етап в історії боротьби українського народу за своє соціальне та національне визволення. Ці повстання були придушені, або замирені дипломатичним шляхом, однак антифеодальні виступи тривали і в 1639 – 1647 рр. Ці роки стали важливим етапом консолідації сил, підготовки необхідних умов для Української національної революції 1648 – 1676 рр.

3. Після практичного здійснення умов Люблінської (1569 р.) та Берестейської (1596 р.) уній, Україна потрапила у скрутне соціально-економічне та політичне становище. Давалися взнаки і наслідки силового придушення низки козацько-селянських повстань, під час якого край зазнавав значних матеріальних і людських втрат. З іншого боку, ці події сприяли підвищенню національної консолідації, що дає можливість спостерігати в першій половині XVII ст. ситуацію певного культурного піднесення. Саме тоді формується вагома козацька складова в українській культурі. Козацькі повстання та релігійні змагання, які тривали упродовж десятків років призвели до практично повного зникнення старої, князівсько-шляхетської, української еліти, а нова, козацька, формувалася поступово і досить складно в умовах відсутності єдиної національної держави. Проте дух козацький й волелюбність українців залишилися нездоланими. Перша пол. XVII ст. характерна невпинною боротьбою козацтва проти соціального та національного поневолення поляками і турками, а також поступового наступу російського абсолютизму. Незважаючи на складні історичні умови, культурне життя не завмирало. Поступово дедалі яскравіше проявлялось національне самоусвідомлення та визрівання самобутніх етнічних рис у галузі художнього життя, побуту та звичаїв українського народу.

Запорозьке козацтво, економічний, політичний, культурний вплив якого на всю історію України XVI – першої пол. XVII ст. важко переоцінити, мало своєрідну, досить високу і розвинуту культуру. Вона виникла на основі традицій українського народу та усього східнослов'янського населення давньої Русі. Великий вплив на неї мали і культури сусідніх народів: татарської, литовської, польської, волоської, турецької. У вмінні поєднати на підставі власної традиції впливи сусідніх культур і полягає своєрідність культурних надбань українського козацтва, які, в свою чергу, впливали на культуру сусідів.

Головним заняттям козаків була військова справа. Билися вони завзято, в полон не здавалися, смерті не боялись, а свободу вони цінили понад усе. Війна приносила козакам значну здобич. За традицією кожний козак повинен був покласти все, крім зброї, в загальну купу військових трофеїв. «Vita

maxima et heroika», так називає авантюрно-козацький стиль життя історик О. Кульчицький, протиставляючи йому "Vita minima" – стиль притаєного існування, звуження сфери життєвих контактів, відступу в себе, що було теж характерним для частини українців. Важливо підкреслити правові відносини на Запорожжі, основу яких складала норма звичаєвого права. Вперше в історії України саме на Запорозькій Січі сформувалося поняття зради Батьківщини, Війська Запорозького. Це вважалося найтяжчим злочином. Покарання злочинців відбувалося публічно, у присутності військового товариства, а ганебний стовп завжди стояв на січовому майдані, нагадуючи, що чекає у випадку порушення традиції козацького співжиття.

Особливою рисою характеру запорожців була їх релігійність. В ідеалі християнська релігія, головними постулатами якої є любов до ближнього та милосердя, безперечно гуманізувала людину в ті жорстокі часи. Школи Запорозької Січі продовжували традиції братських шкіл. Навчання в них поєднувалося з вихованням і велося українською мовою. Головною була Січова школа, яка розташовувалась у самому серці Січі, поряд з Покровською церквою. До школи приймали хлопців з 9 років. Тут вчили читати й писати старослов'янською мовою, риторику, арифметику, геометрію, історію, географію. Особлива увага приділялась Закону Божому, церковному читанню. Важливими рисами запорозької церкви була її автономність та демократичність. Духовенство відіграло в житті Січі особливу роль – воно займалося проповідницькою діяльністю й освітою, а за необхідності бралось за зброю. Парафією для запорожців був Межигірський монастир (Вишгород), який посилав на Січ священників. Вони могли залишатися там лише на рік і повинні були приносити присягу на вірність кошу.

Музична культура Запорожжя визначалась рівнем розвитку інструментальної музики та співу в Україні в цілому. Кобзарі-запорожці – це не тільки носії народної пам'яті, це ще й початки музичної культури України. Високого рівня досягала військова музика, в якій були помітні турецькі запозичення, коли особливе місце посідали духові та ударні інструменти: труби, сурми, литаври, барабани, бубни. Духовна музика мала велике значення у походах, а також під час урочистостей. Труби та сурми разом з ударними інструментами використовували як сигнали у походах і боях, а також при урочистих зустрічах послів та інших високих гостей.

Поширення на Запорожжі набув народний живопис. Довгий час він розвивався в межах іконопису. У часи виникнення запорозького козацтва в іконописі України вже існувала потужна народна течія. У XV – XVI ст. іконопис вирізнявся об'ємністю форм, застосуванням яскравих барв і головне – зображенням на іконах людей – сучасників іконописців. Запорозькі майстри зображували на іконах не тільки козацьку старшину, гетьманів, але

й рядових козаків. Майже кожну хату в давнину прикрашали всім відомі “Козаки Мамаї” – народні картини із зображенням козака-бандуриста, які уособлювали любов народу до запорожців. Таким чином, культура запорозького козацтва виникла і розвивалась як явище дуже специфічне. Водночас вона була частиною культури України та мала великий вплив на формування самосвідомості українського народу.

4. Розвитку освіти й наукових знань сприяло поширення друкарської справи, яку в кінці XV ст. в Україні започатковує Степан Дропан. Однак, за відсутності коштів його друкарня занепадає. Поновлює цю справу емігрант Іван Федоров. Не отримавши підтримки у Москві, він знайшов притулок у львівському братстві, а потім в Острозі, в маєтку кн. К. Острозького. У 1574 р. у Львові він видрукував книгу «Апостол». В острозькій друкарні він згодом видає Біблію, «Читанку», «Буквар», «Новий Заповіт».

У XV – XVII ст. освіта зберігає форми і традиції Київської Русі. У переважній більшості її спонсорами були церковні братства, специфічні форми громадського життя часів середньовіччя. Центрами освіти залишилися єпархії та монастирі, при яких існували початкові школи. Підручниками в них були церковні книги, вчителями – духовенство. Початкову освіту отримували, за бажанням, майже всі верстви населення. Молитов навчали за Святим письмом, учням прищеплювали релігійну свідомість, уміння читати богослужбові книжки. Навчалися церковного співу та письма. Спочатку опановували каліграфічне письмо, пізніше – скоропис. Останній сприяв українізації старослов'янської мови, яка згодом поділилася на церковну та українську, якою писали світські літературні твори. Загалом українське населення XV – XVII ст. було здебільшого освіченим, оскільки початкові заклади існували навіть у великих селах. Однак упродовж тривалого часу українці були позбавлені можливості отримати у себе дома вищу освіту, унаслідок чого охочі до науки українські юнаки навчалися у Польщі та інших європейських країнах.

Історія вітчизняної вищої освіти була започаткована відкриттям у 1576 р. у м. Острог (Волинь) греко-слов'янсько-латинської академії. Засновником Острозької академії був відомий меценат кн. К. Острозький, першим ректором – письменник Г. Смотрицький. Подібно до західних університетів, в академії викладався курс «семи вільних мистецтв»: граматики, риторики, діалектики (тривіум), арифметики, геометрії, астрономії, музики (квадривіум). Академія відіграла велику роль у поширенні знань та захисті православної віри. За час існування навчального закладу його закінчили близько 500 осіб, серед яких відомі в майбутньому церковні діячі М. Смотрицький, І. Копистинський, гетьман П. Конашевич-Сагайдачний. На жаль, Острозька академія проіснувала недовго. Після смерті К. Острозького його послідовники прийняли католицизм і не виявили

зацікавленості у продовженні діяльності навчального закладу. В 1624 р. в Острозі осіли єзуїти, які відкрили там свій колегіум. Відновила ж свою роботу Острозька академія лише в наш час, ставши одним із провідних зво незалежної України.

Наступний етап становлення вищої освіти пов'язаний з діяльністю Петра Могили, архімандрита Києво-Печерської лаври та митрополита. Спочатку він заснував при Лаврі школу, а через рік об'єднав її зі школою Київського братства створивши Києво-Могилянську колегію, а неофіційно - академію. Колегія поділялася на 7 класів, в яких викладалися старослов'янська, грецька, польська, французька, старосврейська, латинська мови. Латиною викладалися усі дисципліни: література, риторика, історія, географія, математика, медицина, філософія, юридичні науки, богослов'я. Києво-Могилянська академія була найпрестижнішим навчальним закладом православного світу. Високий рівень навчання забезпечували досвідчені викладачі, яких особисто підбирав П. Могила.

Духовне життя українського суспільства було нерозривно пов'язано з православною вірою. Тому наступ католицької та уніатської церков призвів до посилення ідеологічної боротьби та розвитку полемічної літератури. Видатними письменниками-полемістами були Герасим та Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, Іван Вишенський. Перу Г. Смотрицького належать книги «Ключ Царства Небесного» та «Календар римський новий». Рішення Папи про виправлення юліанського календаря дало автору книг привід для критики ієрархів католицтва, яких він звинуватив у відході від традицій «ключаря небесного царства» апостола Петра. Схожі ідеї відстоював син Г. Смотрицького – Мелетій. У своєму творі «Тренос» М.Смотрицький засуджує українських магнатів, які, за його словами, відреклися від рідної матері – православної церкви – і пішли за мачухою – католицькою. Католицьких священників він називає «італійськими бандитами». Польський король наказав знищити весь наклад книги, а автора стратити, через що той мусив ховатися по різних православних монастирях. М. Смотрицький був також автором «Граматики», яка до XIX ст. була основним підручником церковнослов'янської мови.

Вершиною публіцистики XVI – XVII ст. вважають творчість Івана Вишенського. Проживши половину життя ченцем на горі Афон, він щиро вболівав за долю України та своїх земляків, що гнобилися польськими панамі і католицькою церквою. Він написав чимало публіцистичних творів, 17 з яких на сьогодні нам відомі. Серед них: «Писаніє до всех обще в Лядской земли живущих», «Ізвещеніє краткое о латинських прелестях», «Позорище мисленное» тощо. У них І. Вишенський виступає проти ієрархів католицтва, чіми душами, на його думку, диявол володіє, він викриває священників, що перейшли в уніатство, називаючи їх лжепастирями і

зрадниками. Натомість він висловлює повагу і співчуття до «хлопів», «простаків христових», бо саме вони тримаються батьківської віри.

Поряд поширюється світська література: перекази, вірші, драматичні твори. Прикладом поезики поч. XVII ст. є «Вірш на жалосний погреб гетьмана Петра Сагайдачного», автором якого є ректор Київської братської школи Касян Сакович. У цьому творі гетьман змальований як великий син української землі, полководець, державний і культурний діяч, слава про якого буде житиме вічно.

Серед української шляхти набувають популярності перекладні євромани про Олександра Великого, Тристана та Ізольду, «сімох мудреців» тощо. Збереглися і традиції літописання. До значних літописів цієї доби належать «Короткий Київський літопис» (XIV – XVI ст.), який описує період від IX до XVI ст., розповідає про події з історії Київської Русі, боротьбу проти татар, діяльність української православної шляхти. У «Літопису великих князів литовських» розкриваються історичні події, пов'язані з боротьбою за князівський престол між литовськими князями з династії Гедиміновичів: Ягайлом, Кейстутом і Вітовтом, захопленням ними руських земель. У Густинському літописі (створений на початку XVII ст. у Густинському монастирі на Чернігівщині) йдеться про виникнення козацтва та покатоличення українського населення, Берестейську унію тощо. У XVI ст. спочатку в єзуїтських колегіумах, згодом у православних школах з'являються театри. Шкільні драми мали біблейські сюжети, наприклад, «Розмишляніє о муці Христа Спасителя нашого». Однак, між актами релігійної драми обов'язково ставилися комедійні сценки – інтермедії або короткі сатиричні п'єси.

Лекція 5. Українська національна революція (1648 – 1676 рр.)

План

1. Українська революція: причини, періодизація, характер
2. Утворення української козацької республіки.
3. Освіта та шкільництво Гетьманщини.

Метою лекції є висвітлення подій упродовж 1648-1676 рр., у період української революції, очолюваної Б. Хмельницьким.

Завдання:

- проаналізувати причини, рушійні сили, визначити основні періоди української революції, головну мету і характер визвольної боротьби, р
- охарактеризувати новостворену державу Військо Запорозьке (Гетьманщину), структуру органів управління, фінансову та судову систему,

а також простежити зміни в соціально-економічному житті у результаті революційних подій;

- розглянути освітню систему новоствореної держави Б. Хмельницького.

Терміни: Гетьманщина, полково-сотенний устрій, універсал, «національна революція», «Руїна».

Література:

6. Білоцерківський В.Я. Історія України. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 367 с.

7. Литвин В.М. Історія України. Підручник. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2010. 416 с.

8. Пасічник М. С. Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 2006. 735 с.

9. Степанков В.С. Переяславська присяга 1654 р.: зміст і наслідки // Український історичний журнал. 2003. № 6. С. 28-39; 2004. № 1. С. 20-28.

10. Попович М. Нариси історії української культури. Київ: «Артект», 1998. 506 с.

1. Загальноєвропейські тенденції значною мірою позначилися й на українській історії. Безперечно – центральною подією історії України цієї доби стала перша українська національна революція середини XVII ст., що спричинилася до глобальних змін соціально-політичного устрою, релігійної ситуації, форм власності.

Аналізуючи причини Української національної революції, слід визначити наступні блоки: соціально-економічні, політичні, національно-релігійні.

Перший блок характеризується ускладненням соціально-економічної ситуації в українських землях, пов'язаною з існуванням фільварково-панщинної системи, посиленням експлуатації селянства, зростанням панщини, запровадження кріпацтва, збільшенням натуральних і грошових податків.

Погіршення політичної ситуації викликано відсутністю власної держави, перерваною державотворчою традицією, масовим ополченням української еліти, що свідчило про наближення національної катастрофи, адже «прогресуюча асиміляція українського народу поступово доходила до тієї межі, за якою він мусив зійти з історичної сцени як самостійний суб'єкт». Намагаючись прискорити хід цього процесу, польська сторона посилила національно-релігійне гноблення. Колоніальна політика Польщі однозначно була спрямована на придушення розвитку української мови, української культури, національної самосвідомості тощо.

Саме ці чинники зумовили масове народне повстання навесні 1648 р., яке після перших перемог під Жовтими Водами та Корсунем, переросло у Національно-визвольну війну українського народу. Оскільки політичні та соціально-економічні зміни, що відбулися в Україні в ході війни, були кардинальними, маємо підстави говорити про першу Українську національну революцію середини XVII ст.

Рушійними силами революції стали: козацтво, селяни, міщани, а також дрібна українська шляхта, православне духовенство, тобто практично всі соціальні верстви тогочасного українського суспільства.

За своїм характером цей всенародний рух був національно-визвольним та антифеодальним. Спільною метою, яка їх всіх об'єднувала в боротьбі - ліквідація польсько-шляхетського панування та здобуття незалежності.

Періодизація Української революції:

1) весна 1648- серпень 1649 рр. Після блискучих перемог під Жовтими Водами і Корсунем (травень 1648 р.) козацьке повстання переросло в національно-визвольну війну всього українського народу проти Польщі; перемога під Пилявцями (вересень 1648 р.), облога Львова (жовтень 1648 р.), Замостя (листопад 1648 р.), перемир'я з Польщею і тріумфальний вступ повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким до Києва засвідчили величезний потенціал українського народу в боротьбі за незалежність.

2) 1649- 1651 рр. – від Зборівського (1649 р.) до Білоцерківського мирного договору (вересень 1651 р.). У цей період конституювалася Українська держава Богдана Хмельницького по всіх параметрах, які характеризують будь-яку державу: кордон, адміністративно-територіальний поділ, система влади, військо, судова, фінансова системи, міжнародні відносини тощо.

3) 1651-1654 рр. – від Білоцерківського мирного договору до Переяславської угоди (січень 1654 р.) та Березневих статей (1654 р.). На цьому етапі внаслідок поразки під Берестечком, суттєво зменшилася територія Української держави, а внаслідок чергової зради татар, у зовнішньополітичних орієнтаціях Б. Хмельницького почав домінувати московський вектор, який привів до укладення союзу з Московією.

4) 1654-1658 рр. – від підписання Березневих статей (1654 р.) до Гадяцької угоди (вересень 1658 р.). У цей період відбувається зміна зовнішньополітичних векторів України на пропольський за наступника Б. Хмельницького І. Виговського.

5) 1658- 1667 рр. - у цей період, з одного боку, посилилася боротьба за українські землі між Московщиною і Польщею, в результаті якої Україну було поділено навпіл – Лівобережну у складі Московської держави й Правобережну в складі Речі Посполитої. З другого ж – в Україні

розгорнулася боротьба козацько-старшинських угруповань за владу, що переросла фактично у громадянську війну й привела Україну до стану Руїни.

б) 1667-1686 рр. (від Андрусівського трактату до укладення Вічного миру 1686 р. між Московською державою та Річчю Посполитою), коли остаточно відбулось закріплення поділу Української держави на дві частини: Правобережжя залишалося під польською короною, а Лівобережжя залишалося під владою російського царя. Водночас – це період поглиблення внутрішніх протиріч і взаємної боротьби між козацько-старшинськими угрупованнями, а також посиленням зовнішньої агресії не лише з боку східного сусіда й Варшави, й Туреччини та Кримського ханства.

2. Найвизначнішим здобутком Української національної революції та гетьмана Б. Хмельницького було відновлення української державності.

В адміністративному плані Українська козацька держава або Військо Запорозьке (офіційна назва держави з центром у м. Чигирині) була поділена на полки, а полки на сотні. Полково-сотенний устрій мав військово-територіальний характер. Полк чи сотня – це водночас і певна територія, і військова одиниця. За козацьким реєстром 1649 р. існувало 16 полків: 9 – на Правобережжі, 7 – на Лівобережжі. За часів Хмельниччини територія Української держави займала майже 200 тис. км². І охоплювала Лівобережжя, частину Правобережжя і Степу. На цих землях проживало майже 3 млн. чол.

За своїм суспільним устроєм Гетьманщина (так державу, витворену Б. Хмельницьким, називають історики) була республікою. Вся повнота влади належала загальній козацькій раді. В роботі ради мав право брати участь кожний козак. У полках і сотнях збиралися відповідно полкові і сотенні ради. Генеральна (загальна) рада обирала генеральну старшину, тобто уряд держави: гетьмана, генерального писаря, генерального обозного. Найвищою посадовою особою в державі був гетьман, який керував військом, розпоряджався державним скарбом, державними земельними угіддями, видавав універсали на власність, керував дипломатичною службою. Б. Хмельницький прагнув перетворити свою державу у спадкову монархію і це цілком узгоджувалось із загальноєвропейськими тенденціями до створення абсолютних монархій. Другим за значенням посадовцем був генеральний писар, який керував гетьманською канцелярією, вів внутрішнє та міжнародне листування, приймав іноземних послів. Генеральний обозний відповідав за військо Гетьманщини, а генеральний суддя очолював найвищу судову інстанцію – генеральний суд.

У полках і сотнях вся повнота влади зосереджувалася в руках полковників і сотників, які розпоряджалися земельними ресурсами, давали дозволи на промисли, забезпечували козацькі військові підрозділи зброєю,

фуражем, а під час воєн командували ними. Відповідно діяла полкова і сотенна старшина, полкові і сотенні ради.

Основу збройних сил України складали козаки, які поєднували військову службу з господарськими заняттями. У цілому Гетьманщина могла виставити не менше 60 тис. озброєних козаків.

Важливою ознакою Української козацької держави була дипломатична служба. Б. Хмельницький надавав дипломатії надзвичайно великої уваги. Дипломатичні заходи мали створити сприятливі міжнародні умови для ведення війни з Варшавою, тим більше, що Україна перебувала в оточенні явно недружніх сусідів. Добрі знання іноземних мов – латинської, турецької, польської, російської було візитною карткою представників української дипломатичної служби. Гетьман також старався мати агентів в усіх державах, які так чи інакше мали інтереси щодо України.

Таким чином, Б. Хмельницький, розбудовуючи свою державу, зумів створити й налагодити добру роботу війська, дипломатичної, митної, фінансової служби, а також розвідки й контррозвідки. Він усіяко дбав про внутрішню стабільність держави й без жодних вагань розправлявся з бунтами. Добре розуміючи роль еліти, Б. Хмельницький надавав особливу увагу проблемі її формування та зміцнення. Основу її склали козаки й та частина української шляхти, яка перейшла на бік Української національної революції. Ця нова українська еліта визначала обличчя української держави, виробляла основні напрямки її внутрішньої й зовнішньої політики.

Потрібно також звернути увагу на те, що нова модель соціально-економічних відносин в Українській державі мала свої особливості. Козаки, селяни й міщани в ході національно-визвольної війни добилися ліквідації фільварково-панщинної системи господарства, великого та середнього феодального землеволодіння (за винятком монастирського), кріпацтва й різних форм феодальної залежності. Були завойовані особиста свобода, право власності на землю і сільськогосподарські угіддя, право вступу до козацького стану. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, католицької церкви, польської держави перейшла у власність Державного Скарбу. Зростає землеволодіння православних монастирів, започатковується становлення гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується формування козацької власності на землю. Значна частина землі переходить до рук селян, котрі виступають її співвласниками на рівні з державою.

Відбулися істотні зміни в соціальній структурі суспільства: було ліквідовано стан великих і середніх світських землевласників; різко скоротилася чисельність дрібної шляхти, але зросла її політична вага у державі; керівна роль у житті суспільства перейшла до козацької старшини; поліпшилося становище селянства; зміцнився статус православного

духовенства; провідну роль у житті міст стали відігравати українці; пришвидшилося становлення нової еліти українського суспільства.

3. Своєрідним критерієм рівня духовної культури народу, рушієм розвитку його економічного потенціалу є стан освіти та науки в суспільстві. Попри несприятливі умови розвитку, пов'язані перш за все з іноземним пануванням на українських землях, освіта в Україні кінця XVII-XVIII ст. залишалася на досить високому рівні. Антіохійський патріарх Паїсій Алеппський під час своєї подорожі по Україні був приємно вражений майже поголовною писемністю жителів Києва.

Особливо розвинутою була на українських землях мережа початкових шкіл. Заснування початкових шкіл переважно реалізовувалось за ініціативи місцевого населення при існуючих парафіяльних церквах. Навчальний процес у таких школах, як правило, здійснювався місцевими священиками або покладался на дяків. При багатьох церквах Гетьманщини і Слобожанщини діяли приходські школи, де «мандрівні дяки» – студенти Києво-Могилянської академії або ж колегумів – під час канікул, мандруючи Україною, навчали дітей читати, писати й рахувати.

Майже кожне село на Україні мало свою школу. Як показує перепис 1740-1748 рр. в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; зокрема, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села. На території Чернігівського, Городнянського та Сосницького повітів в 1768 р. було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, 1875 року, на цій самій землі було лише 52 школи і одна з них припадала на 6790 душ. Тобто, за 100 років шкіл стало втричі менше, тоді як людність зросла вдесятеро. Те ж сталось і на всій Лівобережній Україні: коли там в 1740 р. було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX століття, шкіл цих не стало.

В 1649 р. українці заклали в Москві першу в Росії організовану школу. Улюбленець царя Федір Ртищев з дозволу царського уряду і патріарха заснував за 2 км від Москви школу при монастирі і в 1649 р. запросив туди з Києва викладачів. Приїхало сюди близько 30 українців і всі вони зараз же почали навчати росіян своєї науки. А організатор школи Федір Ртищев став першим учнем заснованої ним школи.

Провідним вищим навчальним закладом, побудованим за зразком західноєвропейських колегій був Києво-Могилянський колегум, навчання в якому тривало 12 років. Особливе значення надавалося вивченню й читанню лекцій латинською мовою, оскільки це давало можливість підтримувати духовні й практичні відносини з іншими країнами, мати доступ до багатой літературної класичної спадщини. Першоосновою всієї навчальної програми в колегумі, крім вивчення мов, були також сім вільних наук. Дисципліни розумілися досить широко, охоплювали собою увесь найважливіший спектр знань як гуманітарних, так і природничих чи богословських. Соціальний стан

студентів був досить різний — від дітей заможних родин до дітей міщан. Професура і викладачі, як правило, мали європейську освіту, більшість закінчила провідні вищі навчальні заклади і принесла до Академії кращі набутки методики наукових досліджень, організації навчального процесу. Тут працювали такі видатні діячі, як Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, Й. Кроковський, С. Яворський, Г. Кониський, А. Дубневич, Г. Щербацький. Києво-Могилянська Академія дала світові таких визначних діячів науки і культури, як Ф. Прокопович, Є. Плетенецький, Г. Сковорода, М. Ломоносов, Г. Полетика, П. Завадовський, О. Безбородько та багато інших. Києво-Могилянська Академія істотно вплинула на розвиток культури. За її типом відкривають колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові. Вона стала взірцем для навчальних закладів інших країн.

Осередки освіти існували безпосередньо і на запорізьких землях-паланках, а також у фортеці Січі. На початку XVII ст. виникла школа при Самарському Пустинно-Микільському монастирі, будівля якого розташована зараз на околиці м. Новомосковська Дніпропетровської області. В школі навчали письма, церковного читання, співу та музики. Такі школи існували при всіх 44 церквах на Січі. Біля церкви з одного боку будувався «шпиталь», тобто лікарня для поранених та хворих козаків, а з іншого — школа. В запорізьких школах навчалися козацькі діти з паланочних населених пунктів, а також джури — підлітки, що бралися для виховання досвідченими козаками та військовою старшиною з України. У той час посада вчителя була невід'ємною від посади священника або ієромонаха. Формування світогляду дитини та її морально-етичних рис відбувалося на релігійному ґрунті. Практику з читання або співів школярі проходили в церкві під час служби, а також під час проведення інших релігійних служб (похорони, різні посвяти та ін.). Вчитель-наставник піклувався не тільки про знання, виховання учня, а й про його здоров'я. Як повідомляє історик Д.І. Яворницький, на Січі існувала школа музичної грамоти та церковного співу. Він також пише, що загальноосвітня січова школа мала самоврядування, подібне до адміністративного устрою Січі. Школярі мали двох отаманів, яких обирали поміж себе, спільні кошти. Навчатись в січовій школі було чимало бажаючих тому в середині XVII ст. вона була переповнена учнями. Вчилися в ній як малі діти, так і дорослі юнаки. Найбільш здібні продовжували навчання в Києво-Могилянській академії та закордонних університетах.

Таким чином, Україна з II половини XVII ст. стала центром освіти й науки в Європі, саме український науковий потенціал сприяв поширенню знань у Росії. Особливу роль у розвитку освіченості українців відіграли братства, а Київська колегія стала кузницею вчених, політичних діячів і державних діячів всього слов'янського світу, започаткувавши собою розвиток вищої освіти.

Лекція 6. Українські козацькі автономії XVII – XVIII ст.

План

1. Гетьманщина як політична система: сутність та еволюція.
2. Остаточне скасування української державності.
3. Підпорядкування української церкви московській патріархії.
4. Українське бароко в літературі, архітектурі та образотворчому мистецтві.

Мета: аналіз становлення українських козацьких автономій XVII-XVIII ст

Завдання:

- з'ясувати сутність Гетьманщини , як політичної системи;
- розглянути причини та шляхи скасування української державності;
- проаналізувати процес підпорядкування української церкви московському патріархату;
- окреслити основні риси українського бароко в літературі , архітектурі та образотворчому мистецтві;

Терміни: унітарна держава, анклав, томос, панегірик, егалітарність, ктиторський портрет, гравюра, епітафія, інтермедія, вертеп, партесний спів, євхаристія, «залом».

Література:

1. Історія світової культури / Під заг. ред. М.В. Дедкова. Запоріжжя: Дике поле, 2009. 408 с.
2. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій. Київ: ЦУЛ, 2007. 575 с.
3. Культурологія: українська та зарубіжна культура: Навч. посіб. / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.Л. Шевнюк та ін. 5-те вид., стер. Київ: Знання, 2010. 589 с.
4. Попович М. Нариси історії української культури. Київ: «Артект», 1998. 512 с.
5. Українська культура: цивілізаційний вимір/ Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. С. 346-384.

1. Характерною особливістю організації і функціонування політичної системи на українських землях у XVII-XVIII ст. була поліваріантність існуючих політичних моделей та різновекторність їх еволюції. Так, політичний устрій українських земель, підпорядкованих гетьманові – Гетьманат (самоназва – Військо Запорозьке, а сучасна історіографічна назва – Українська козацька держава), увібравши в себе досвід функціонування військово-політичної організації Запорозької Січі, в процесі розвитку набув чимало специфічних ознак, які різнили його від свого прообразу, а також

моделі організації політичних відносин в автономній щодо гетьманської влади Січі. На рівні організації центральної влади Гетьманату було використано традиційну модель козацького адміністрування, за якої влада зосереджувалась у руках гетьмана, а його помічниками виступали військові чини: обозний, осавули, писар і суддя. Утім, перебирання Військом Запорозьким на себе функцій повноцінного державного організму неминуче тягло за собою принципові зміни у цій ланці державного управління. Насамперед, це втілилось у розбудові повноцінного органу виконавчої влади – Генеральної військової канцелярії. Подальшого розвитку набувала система козацького судочинства. Вибудовувалася певна ієрархія судових органів громад, сотень, полків, що увінчувалася Генеральним військовим судом та інститутом гетьманської влади як вищої касаційної інстанції. Приблизно такі ж метаморфози відбуваються і в управлінні фінансовою системою. Окрім того, спостерігалось ускладнення структури й інституту генеральної старшини через включення до її числа хорунжого, підскарбія та бунчужного, а також побудови певної її внутрішньої ієрархії та вироблення більш-менш універсального алгоритму поступового службового зростання старшин, що входили до складу гетьманського уряду. Усе це забезпечувало формування певних традицій державного життя, зміцнювало політичну систему.

Ускладнення державного життя, а також суспільно-політична стабілізація козацької України, що стала реальністю вже в останній третині XVII ст., сприяла консолідації політичної еліти, формуванню більш-менш стабільних за своїм складом управлінських груп вищого і середнього рівня. У політичному житті Гетьманату закріпилася практика формування старшинських династій, як важливий фактор службового зростання перетворився чинник належності до певного старшинського роду.

Важливою складовою цього процесу стала також трансформація інституту військових рад, які невпинно еволюціонували від загальних Генеральних (або так званих “чорних”) рад до – егалітарних за своєю суттю старшинських, при збереженні за першими лише функцій легітимізування гетьманських виборів і закріплення умов нових договорів з представниками правлячої династії Російської держави.

Ще одна, досить важлива, тенденція розвитку політичної системи Гетьманату в останній третині XVII – XVIII ст. зумовлювалася його підпаданням під протекцію російських монархів. Адже, якщо в середині XVII століття, згідно з умовами «Березневих статей» Богдана Хмельницького 1654 р., Військо Запорозьке користувалося правами політичної автономії, то, починаючи з кінця 1650-х років, російська влада чинила тиск з метою нівелювання автономних прав Гетьманату, аж до отримання Москвою можливостей впливати на перебіг політичного життя в Україні, впровадження в її політичну систему власних владних інститутів тощо.

2. Метою програми державного будівництва для Катерини II була унітарна держава. Національні відмінності визнавалися, але вважалися незначущими, а такими, що відображають лише рівень суспільного розвитку. Імператриця вірила, що з адміністративною інтеграцією і більшим однорідним розвитком держави регіональні відмінності зникнуть.

Поштовхом до безповоротних змін у відносинах Української держави і Російської імперії безсумнівно стали українські петиції, підготовлені на ім'я Катерини II козацькою старшиною, які мали яскраво виражений автономістський характер. «Прошение малороссийского шляхетства» фактично містило програму значного розширення політичної автономії України (поновлення традиції підтвердження чинності договірних статей Б. Хмельницького, вільне обрання гетьмана з наступним підтвердженням результатів виборів імператрицею, зрівняння українських старшин за «Табелем про ранги» з російським дворянством, запровадження вищої апеляційної установи – трибуналу, запровадження з'їздів старшин як регулярного сейму або генеральної ради, відновлення митниць на кордоні з Росією, звільнення України від утримання своїм коштом російських військових частин та спрямування вивільнених коштів на козацьке військо, відшкодування українському народу збитків, завданих попередніми війнами). 10 листопада 1764 р. з'явився указ імператриці про остаточне скасування гетьманства. Управління Лівобережною Україною передавалося Малоросійській колегії на чолі з президентом П. Рум'янцевим.

Катерина II мала на меті поступову інтеграцію Гетьманщини в імперію. Запровадження в Гетьманщині «найкращого з усіх порядків» поклали на генерал-губернатора Лівобережної України П. Рум'янцева, який очолив Малоросійську колегію, що в свою чергу стала головною центральною адміністративною інституцією, перейнявши функції колишньої Генеральної військової канцелярії.

Через три роки за наказом генерал-губернатора був ліквідований принцип комплектування українського козацького війська від козацьких дворів. Замість цього встановлювався порядок особистої військової повинності, який назавжди прикріплював даного козака до військової служби.

Ці заходи царського уряду становили перехідний етап до переведення козаків на регулярну службу. Продовжуючи ліквідацію усіх особливостей, що відрізняли українське козацьке військо як автономну одиницю, царський уряд видав указ від 20 грудня 1768 р. про підлеглисть козацтва військовому суду.

1775 р. три козацькі загони вільних найманців, що колись становили гетьманську охорону, було реорганізовано в регулярні армійські полки. Це

був ще один з кроків до запровадження російського військового устрою в Гетьманщині.

Проводячи політичну ліквідацію автономії України в другій половині XVIII ст., імперський уряд не міг оминати і Запорожжя. Російська перемога над Туреччиною й приєднання до Російської імперії частини узбережжя Чорного моря (між Дніпром і Південним Бугом) поклали край історичній ролі запорожців як буфера між імперією й Туреччиною. Тепер імперський уряд розглядав запорозькі землі вже як непотрібний автономний анклав, що гальмував імперську колонізацію, і як центр можливих бунтів.

Наприкінці травня 1775 р. генерал П. Текелій зайняв усі паланки і слободи Запорожжя, після цього 20-тисячний корпус оточив Січ і 4 червня козакам висунули ультиматум. За вимогою архімандрита В. Сокольського 3 тисячі січовиків здалися.

Після завершення російсько-турецької війни імперський уряд активізував свою діяльність з метою знищення української державності. В першу чергу ці плани стосувалися адміністративно-територіального устрою України.

Нові адміністративно-територіальні одиниці формувалися з урахування кількості населення, що підлягало оподаткуванню: у кожній губернії мало мешкати від 300 до 400 тисяч чоловік, а у кожному повіті – від 20 до 30 тисяч чоловік.

Гетьманщина була поділена на три намісництва – Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське – за назвою столиці кожного намісництва. Глухів перестав бути столицею Лівобережної України і на правах звичайного повітового міста ввійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва. Резиденцію генерал-губернатора було перенесено до Чернігова. Кожне з трьох намісництв поділялося на 11 повітів, названих відповідно до 10 повітових центрів, а кожна столиця намісництва була також центром того ж повіту.

Після чергової доповіді малоросійського генерал-губернатора, 28 червня 1783 р. вийшов указ на ім'я Військової колегії про реорганізацію дев'яти лівобережних полків. Наказувалося набрати з лівобережних козаків, враховуючи при цьому ще три «легкоконні» полки, десять регулярних кавалерійських полків.

Офіцерство поповнювалось з представників старшини. Утримувались ці полки за рахунок подушного збору – з козаків по 1 крб. 20 коп. з душі. Новоутворені полки, названі за указом від 9 лютого 1784 р. карабінерними, розміщувались у селах за місцем проживання козаків даного полку. Ці карабінерні полки дістали такі найменування: лубенський, переяславський, сіверський, чернігівський, глухівський, стародубський, ніжинський, київський, софійський і тверський.

На козаків, які потрапили у ці полки, поширювалось найменування «солдати». Козацьке ж звання залишалось лише за тими козаками, які жили по своїх домівках. Зазначені полки були перехідною стадією до повного злиття українського козацького війська з російською армією в 1789 і 1791 рр., коли їх було розбито між кірасирськими, кінноєгерськими, гусарськими і драгунськими полками.

Отже, тривала дискримінаційна політика російського уряду та його вищого генералітету щодо українських збройних сил в останній чверті XVIII ст. завершилася остаточною ліквідацією козацького війська.

Таким чином, російський царизм ще з другої половини XVII ст. почав обмежувати автономію Гетьманщини і нарешті ліквідував її повністю в останній чверті XVIII ст.

3. Однією з найважливіших причин, що в подальшому посприяло приєднанню Української Церкви до Московської, було те, що, перебуваючи під владою Речі Посполитої, де переслідувалися не католики, а православним християнам нав'язувалася унія, українські православні ієрархи не раз зверталися до православного московського царя й патріарха, сподіваючись знайти у них підтримку у своєму скрутному становищі.

Провідники Київської митрополії упродовж тривалого часу стояли за збереження свого статусу в рамках Константинопольського Патріархату. Після смерті митрополита Сильвестра Косова (13 квітня 1657 р.), противника Переяславської угоди та підпорядкування Київської Церкви московській владі, Богдан Хмельницький сам призначив місцєблюстителем Київської митрополії чернігівського єпископа Лазаря Барановича. Вибори нового митрополита відбулися 6 грудня 1657 р. Було обрано єпископа луцького Діонісія Балабана, кандидата гетьмана І. Виговського. Обрання й поставлення на Київську митрополічу кафедру Діонісія Балабана без благословення (і навіть повідомлення) московського патріарха свідчить про те, що в договірних статтях гетьмана Богдана Хмельницького, укладених у Москві в березні 1654 р., не було статті про підпорядкування Української Церкви патріархові Московському. Після падіння гетьмана І. Виговського й обрання гетьманом Ю. Хмельницького на Переяславській Раді 1659 р. князь Трубецкий провів постанову: «А митрополиту Киевскому, также и иным духовным Малыя России, быть под благословением св. Патриарха Московского и всея Великия и Малыя и Белья России; а в права духовные св. Патриарх не буде вступати». При цьому він посилався на те, що начебто ця стаття є однією з тих, що були дані ще гетьманові Б. Хмельницькому в 1654 р. Це було явним підступом і підробкою правового оформлення результатів угод 1654 р. в Переяславі.

Козацька ж старшина під час переговорів 1659 р. стояла на попередніх позиціях. На раді 1659 р. були відсутні ієрархи Київської митрополії й тому

вирішувати без них питання про підпорядкування їхньої митрополії йшло врозрід з церковним правом.

Крапку в боротьбі за Київський престол було поставлено 1685 р., коли Москва для гетьмана Івана Самойловича видала грамоту-розпорядження про вибори київського митрополита без згоди Вселенського патріарха. Кандидатом став Луцький православний єпископ Святополк Гедеон-Четвертинський, який 1684 р. поселився на Лівобережжі, рятуючись від репресій польської влади. Москва звертається до Константинопольського патріарха Якова з проханням передати Київську кафедру під її юрисдикцію, незважаючи на подарунки — 200 рублів і соболі — патріарх Яків відклав відповідь до наради з іншими патріархами. Не чекаючи відповіді від патріарха, за погодженням царя та гетьмана, у Києві скликано Елекційний Собор 8 липня 1685 р. На Собор не приїхав владика Лазар Баранович і взагалі духовенства було зовсім мало, так що більшість Собору склали самі миряни. Такий склад Собору робив його неканонічним, а через те й ухвали його були неканонічними. Не чекаючи на відповідь Царгородського патріарха, єп. Гедеон в 1685 році був «поставлений» в Успенському соборі в Москві і склав присягу на послушенство патріархові Московському.

На цьому історія зміни юрисдикції Київської митрополії, тобто переходу її від номінальної залежності від Константинопольського Патріархату під реальну — Московського, завершується. Це був нищівний наступ Московії на Україну, як в політичному, так і в церковному розумінні. Після цього царизм, не маючи ніяких зовнішніх та внутрішніх перешкод, не зустрічаючи жодного опору зі сторони українського духовенства і гетьманської влади, віроломно порушуючи обіцянки та зобов'язання, взявся за перетворення Київської митрополії, що уособлювала Українську Православну Церкву, в рядову, провінційну єпархію Російської Православної Церкви.

4. Бароко в перекладі з італійської «дивний», «хімерний» – перший стильовий напрям, що у різній мірі притаманний мистецтву усіх країн Європи XVII-XVIII ст. Характерними рисами барокового світовідчуття є неспокій, намагання поєднати протилежності. В українському бароко співіснують прагнення неможливого та песимізм, пафос боротьби та думка, що зло сильніше за добро, смерть за життя. Серед православно-слов'янського регіону, бароко набуло найвищого розвитку саме в Україні. На відміну від Західної Європи, це не аристократичний стиль, якщо і присутні певні елітарні мотиви, то в літературі, усі інші види мистецтва мають тісний зв'язок з народною свідомістю. У живописі надається перевага мальовничості, світлотіньовим контрастам, у релігійних сюжетах переважають зображення мучеництва, чудес. В архітектурі тяжіння до ансамблю.

Реалістичне світобачення для бароко не характерне, світ у більшості творів постає сповненим містики, гіпербол, таємничих метафор, важко

розрадуваних ілюзії та фантасмагорії. Свідомість людини, того часу, тяжіє до таємничості і чудес, ментальність українського народу формувалась у важкі часи, і тому схильна до певної меланхолійності. Барокове мистецтво виробило цілий арсенал образів, метафор, кодів, активізувалась геральдика.

Література багата на мемуарні твори, такі як козацькі літописи, з'являється анонімна «Історія Русів», «Странствования» Григоровича Барського. Козацька визвольна війна та Коліївщина дали особливий пласт національної літератури: думи, пісні, плачі, панегірики. Найбільшого розвитку досягла барокова поезія; вірші полемічні, панегіричні, епіграфічні, морально-дидактичні, релігійні, філософські, сатирично-гумористичні, громадсько-політичні, ліричні.

У тісному зв'язку з літературними новаціями розвивалось театральне мистецтво: шкільний театр драми та інтермедії, вертеп. З 50-х років XVIII ст. в Україні з'являються театральні колективи професійного характеру, театр у Глухові К. Розумовського.

Розвивається музична творчість, хоровий багатоголосний партесний спів. Світська музика була популярна у містах, великих поміщицьких маєтках. Барокова церковна музика несла синтез глибини духовних переживань, таємничість, властиву храмам, це втілилось у творчості Веделя, Березовського, Бортнянського.

Для українського малярства, доби бароко характерна полемічна забарвленість, деякі зміни іконопису, художнє зображення абстрактних понять, символічність. Популярними стають сюжети «Діви», «пелікан», «євхаристія». Особливої популярності набуває портретний живопис, а також домовинний, ктиторський. У портретах козацької старшини, як представників молоді еліти, спостерігається гонористість і, водночас, зберігаються народні риси. З другої половини XVIII ст. як самостійний жанр розвивається гравюра, це твори І. Щирського, І. Мігури.

Скульптура поширюється як елемент монументально-декоративної композиції та іконостасів, визначає пафос і рух. Найвідоміший майстер Й. Пінзель, якого називають «українським Мікеланджело у дереві», його робіт зберіглось небагато, їх можна побачити у соборі св. Юра у Львові.

В архітектурі поширюється, відомий з XV ст. «залом», це комбінація похилих і вертикальних частин верху української дерев'яної церкви. Україна будувала, тримаючи в одній руці меч, в іншій рало - тому виходила з наявних можливостей. Храми не мають головних і другорядних фасадів. Простір посилюється тим що, стіни поставлені з невеликим нахилом у середину. Неперевершеними шедеврами українського бароко є споруди Лаврської дзвіниці, брама Заборовського, дзвін Софії Київської побудовані архітектором Й. Шеделем. Перлиною українського бароко вважаються

Андріївська церква та Маріїнський палац, побудовані за проектом архітектора Б. Растреллі.

На українську філософську думку другої половини XVIII ст. значно вплинув видатний мислитель і поет Г. Сковорода, який начебто підвів підсумок під бароковою добою. Він є автором багатьох оригінальних творів, філософських трактатів.

Лекція 7. Українські землі в складі Російської та Австро-Угорської імперій

План

1. Правобережні і західноукраїнські землі в кінці XVIII – XIX ст.
2. Наддніпрянська Україна в кінці XVIII – XIX ст.
3. Нові напрями європейської культури та мистецтва в українській культурі XVIII – XIX ст.:
  - а) пізнє бароко та класицизм;
  - б) романтизм;
  - в) реалізм.

Метою лекції є ознайомити студентів з головними моментами історії України кінця XVIII – XIX ст. та головними тенденціями розвитку української культури даного періоду.

Завдання:

- ознайомити студентів із специфікою процесу входження окремих українських земель до складу східноєвропейських імперських утворень;
- пояснити особливості українського національного життя в умовах Російської та Австро-Угорської імперій, порівнявши їх соціально-політичний устрій;
- з'ясувати, які характерні риси мають класицизм, романтизм та реалізм навівши приклади мистецьких досягнень його основних представників;
- показати реакцію української інтелігенції на загальноєвропейські культурні процеси та мистецькі стилі. Пояснити, як впливають конкретні художні методи на формування особистості. Навести приклади українського класицизму, романтизму та реалізму в мистецтві кінця XVIII – XIX ст.

Терміни: гайдамаки, кріпосне право, колонізація, капіталізм, класицизм, романтизм, реалізм.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. Київ: Академвидав, 2002. 416 с.
2. Дещинський Л.Є. Історія України та її державності. Курс лекцій: Навч. посіб. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. 476 с.

3. Історія української культури: навч.-метод. посібник з дисципліни / Укл. І.М. Петренко, В.В. Сарапін. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2012. 376 с.

4. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура: Курс лекцій / М.В. Кордон Київ: ЦУЛ, 2007. 398 с.

5. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я.С. Калакура, О. О. Рафальський, М.Ф. Юрій. Київ: ППІЕНД, 2015. 432 с.

1. Три поділи Речі Посполитої, здійснені в 70 – 90-х рр. XVIII ст. російською, австрійською та пруською монархіями, внесли суттєві зміни в життя населення Західної та Правобережної України. Ці землі площею більш як 70 000 км² з населенням більше 3,5 млн. чоловік (2,4 млн. українців) увійшли до складу Австрійської імперії (з 1867 р. – Австро-Угорщини). Австрійська влада, так само, як і колишня польська, не зважала на етнічний склад населення, коли здійснювала адміністративно-територіальний поділ приєднаного. Українська Галичина разом з частиною польських земель була виділена в одну адміністративно-територіальну структуру – Королівство Галиції та Лодомерії (Галичини і Володимирщини) зі столицею у Львові. Нове утворення поділялося на 12 дистриктів. Окремим округом до королівства входила Буковина (також без етнічного поділу, хоча вже тоді на Північній Буковині переважали українці, а в Південній – румуни). Австрійська влада розглядала українські землі як колоніальний сировинний додаток до промислово розвинутих західних провінцій «Дунайської імперії». Антифеодальний рух у Західній Україні проявлявся у різних формах. Селяни намагалися використати, насамперед, легальні форми протесту, зокрема: скарги на поміщиків у державні установи. На поч. 1840-х років селянський рух подекуди переріс у повстання. У Північній Буковині найбільшим був виступ під керівництвом Лук'яна Кобилиці в 1843 – 1844 р. У березні 1844 р. його за допомогою урядових військ було придушено. Всього упродовж I пол. XIX ст. на західноукраїнських землях відбулося більше 15 селянських заворушень, більшість з яких припинилося лише після втручання каральних загонів.

Розвиток капіталізму та загострення ситуації на селі у I пол. XIX ст. сприяли посиленню суспільно-політичного руху. У 30–40 рр. XIX ст. центром національного руху стає Львів, де діє громадсько-культурне об'єднання “Руська трійця”. Його засновники: Маркіян Шашкевич (1811 – 1843), Іван Вагилевич (1811 – 1866) та Яків Головацький (1814 – 1888), у той час одночасно були студентами Львівського університету і учнями греко-католицької духовної семінарії. Вони ставили собі за мету поширення національної свідомості та впровадження української мови в усі сфери громадського життя. Важливим їх доробком є виданий у 1837 р. альманах “Русалка Дністровая”.

У 1848 – 1849 рр. у більшості країн Європи відбулися революції, які завершили процес переходу від середньовіччя до модерної доби. Національно-визвольний рух на західних землях очолила верхівка греко-католицького духовенства, яка разом з українською інтелігенцією 2 травня 1848 р. у Львові створила першу українську національну організацію – Головну Руську Раду. Її головою став єпископ Г. Яхимович. Рада взяла на себе функції українського національного уряду і представляла інтереси українського населення перед імперським урядом упродовж 1848–1851 рр. 15 травня 1848 р. Рада почала видавати “Зорю Галицьку” – першу україномовну газету. В першому номері газети, Рада проголосила, що українці Галичини і Наддніпрянщини – єдиний народ. За ініціативою ГРР було прийнято національну символіку – синьо-жовтий прапор та герб із зображенням золотого лева. Рада всю свою діяльність спрямовувала на проведення реформ з метою забезпечення вільного розвитку українців Східної Галичини.

Політичний рух, що розгорнувся після революції 1848 р. в Австрії, зумовив посилення визвольної боротьби українського народу. Зокрема, у кінці 60-х років з членів ГРР сформувалася «партія» москвофілів. Поряд з нею оформилась ліберально-національна «партія» народовців. Носієм національної ідеї виступили молоді вчителі, журналісти та студенти. Народовський напрям національного руху орієнтувався на народні маси, стояв на ґрунті національного самоутвердження. Першими його представниками стали молоді письменники: В. Шашкевич (син М. Шашкевича), Ф. Заревич, Є. Загорський, К. Климович, які у 1862 р. заснували першу молодіжну громаду (за зразком “Київської громади”). Слідом організувались учнівські громади в Бережанах, Перемишлі, Самборі. З їх середовища вийшли визначні діячі національного руху: І. Франко, В. Навроцький, І. Пулюй, брати Барвінські. У 1861 р. народовці засновують клуб “Руська бесіда”, згодом товариство “Просвіта” (1868 р.), метою яких було піднесення культури народу, товариство імені Т.Г. Шевченка (1873 р.) для опіки над письменством. Наприкінці 70-х - 80-х рр. народовці створюють свої політичну організацію та пресу.

Наприкінці XIX ст. на західних землях відбувається політизація національного руху. Утворюються перші політичні партії, формуються їхні програми та політичні гасла. Завдяки цьому національний рух, що набув політичного змісту, стає масовим. У 1890 р. у Галичині було засновано першу політичну – Русько-українську радикальну партію (РУРП). Це була перша українська і перша в Європі селянська партія соціальної орієнтації. Згодом у 1899 р. було створені нові: Українська національно-демократична партія /УНДП/ та Українська соціал-демократична партія /УСДП/. Найближчим програмним завданням РУРП і УНДП поставили домагатися національно-територіальної автономії Галичини та Північної Буковини,

УСДП – культурно-національної автономії. Кінцеву мету національного руху РУРП (1895 р.), а за нею УНДП і УСДП сформулювали як здобуття культурної й політичної самостійності українського народу, його державної незалежності та об'єднання українських земель.

2. За результатами Віденського конгресу (1815 р.) більшість українських земель (Волинь, Лівобережна, Слобідська, Правобережна та Південна Україна) увійшли до складу Російської імперії. З ліквідацією козацьких автономій наприкінці XVIII ст. царський уряд посилив колоніальний наступ на Україну, запроваджуючи загальноімперську державно-політичну систему з її уніфікаційними методами управління. Україна була розподілена на 3 генерал-губернаторства: Київське, Малоросійське та Новоросійське у складі 9 українських губерній. У губерніях уряд тримали губернатори, яких призначав і звільняв цар. Губернії склалися з повітів, де керували справами. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Важливою державною установою була Казенна палата, яка віддала збиранням з населення різноманітних податків. Увесь цей управлінський апарат забезпечував владу царизму на місцях. Щодо кріпаків, то вся влада над ними належала поміщикам. Знищення російським царизмом козацької державності супроводжувалось русифікацією. Цю колонізаторську політику російська влада здійснювала переважно ідеологічно-адміністративним шляхом. Царські чиновники прибирали українську мову з установ і навчальних закладів. Переважна більшість українського панства одержали звання російських дворян.

I пол. XIX ст. – це період визрівання соціально-політичної кризи у Російській імперії, що зумовила появу суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із складного становища. Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду кріпосницької системи спричинило селянський рух. Так, в Україні від 1797 р. до 1825 р. відбулося понад 100 селянських виступів. Їх характерними рисами були стихійність, неорганізованість, локальний характер. У сер. XIX ст. Російська імперія переживала глибоку кризу, суть якої полягала у невідповідності існуючих феодальних відносин провідним світовим тенденціям розвитку, що утверджували нове буржуазне суспільство. За дорученням царя Олександра II підготовкою реформи по звільненню селян зайнялися самі поміщики. У 1857 р. з їх представників було створено Головний комітет з вироблення проекту реформи. Царський маніфест і законодавчі акти про звільнення селян були оприлюднені в березні-квітні 1861 р. Скасування кріпосного права стало початковим кроком модернізації імперії.

У комплексі реформ Олександра II провідне місце належить земській, судовій та військовій. У 1870 р. була проведена реформа міського самоврядування, згідно з якою у містах строком на 4 роки обиралися органи

міського самоуправління – міські думи. Запровадження міських дум, членів яких обирали всі платники податків, було кроком вперед у громадському самоуправлінні. Судова реформа (1864 р.) базувалася на запровадженні безстанового судочинства, незалежності суддів від адміністрації, гласності судового процесу, змагальності сторін (у судах з'явилися прокурор та адвокат). Військова реформа мала метою створення сучасного війська й замінила ненависну рекрутчину загальною військовою повинністю, скоротивши термін служби до 7 років, заборонила тілесні покарання. Провівши земську, судову, військову, фінансову, освітню та інші реформи, і тим самим заклавши основи громадянського суспільства, російський царизм не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови, не проголосив конституції і не скликав парламент. Саме тому модернізація Росії не мала системного характеру, що суттєво ускладнювало перехід суспільства до капіталізму. І все ж ці реформи багато важили для України. Вони законодавчо закріпили громадянські права люду, розширили його можливості брати участь у підприємницько-торговельній діяльності, значно сприяли розвитку господарства.

З ліквідацією кріпацтва на всій території України значно посилюється процес становлення і консолідації української нації. Визначну роль у цьому процесі відіграла Наддніпрянська Україна як край, сформований на теренах великих історико-географічних регіонів (Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина і Степ). У II пол. XIX ст. місцем зосередження кращих сил української інтелігенції став Санкт-Петербург. Сюди, на постійне мешкання, прибули після заслання провідники Кирило-Мефодіївського товариства – П. Куліш, В. Білозерський, М. Костомаров. Тут оселився Тарас Шевченко, якому царизм не дозволив повернутися до України. У цей час у Петербурзі засновується товариство “Громада”, в якому найбільш активними були П. Куліш та М. Костомаров. Підтриманий багатими українськими поміщиками Тарновським і Галаганом, П. Куліш заснував у північній столиці друкарню для видання українських книжок. Однак, найбільшим досягненням петербурзької “Громади” стало видання щомісячного публіцистичного та літературно-художнього часопису “Основа” (1861–1862), який відіграв роль головного загальноукраїнського друкованого органу. “Громади” як суспільно-культурні товариства організовуються і в ряді міст України – Полтаві, Києві, Харкові, Чернігові, Одесі. Громади займалися переважно проведенням культурно-освітніх заходів. Вони опікувалися організацією українських шкіл, виданням книжок українською мовою, влаштуванням театральних вистав, концертів тощо.

У розвитку громадського руху виділяються два етапи. Найвпливовішою серед громад на першому етапі вважається Київська громада, лідерами якої стали В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький.

Активізація національного руху в Україні призвела до наступу реакції, наслідком чого став Валуєвський указ (1863 р.), що забороняв видання українською мовою шкільних та релігійних видань. Другий етап розпочинається на поч. 70-х рр. і пов'язаний з діяльністю київської «Старої громади», друкованим органом якої стала газета «Киевский телеграф». Після репресивного Емського указу (1876 р.) провідні діячі київської громади виїжджають до Швейцарії і в журналі „Громада” (1878 – 1882 рр.) намагаються узагальнити погляди громадівців та викласти програму українського руху.

3. Період кінця XVIII – XIX ст. в українській культурі пов'язаний з українським національно-культурним відродженням. Останнє як поняття окреслює процес набуття етносом таких якісних рис, які дозволяють йому усвідомити себе нацією. Воно було характерним для тих етнічних спільнот, які в попередні часи втратили власну державність і самостійне національне життя. До числа таких спільнот відносилися й українці. Соціальним підґрунтям для українського національно-культурного відродження стало українське село, яке зберегло українську мову.

Переломною подією, що змінила соціально-культурну природу України, саме в цей час, стала поява української інтелігенції. Головними рисами її розвитку стали: 1) інтенсивне кількісне зростання освічених людей, як наслідок впливу ідеології Просвітництва, 2) демократизація української інтелігенції, зміна джерел її формування, 3) значне збільшення її впливу на суспільно-політичне життя суспільства, 4) її остаточне оформлення в окрему специфічну соціальну верству. Саме з цього часу вона стає провідною політичною силою нації, активним чинником державотворчих процесів. Водночас виявляється й інша закономірність - інтелігенція, яка завжди продукує ідеї, що сприяють суспільному поступу, не завжди виступає силою, що має державну, офіційну підтримку влади. Наприкінці XVIII ст. українці опинилися в новій геополітичній ситуації, коли культурний розвиток розірваної навпіл нації мав особливості в кожному з регіонів. Разом з тим, історичні обставини знову сприяли засвоєнню та інтеграції здобутків європейської культури.

а) Наприкінці XVIII ст. настали останні часи козацької України та її культурної самостійності, і меценати українського мистецтва з числа старшинської знаті, усвідомлюючи, що їх часи минули безповоротно, поспішали у пам'ятниках мистецтва увіковічити свою добу. Наприкінці XVIII ст. починається останній етап розвитку архітектури в стилі українського бароко, що характеризується посиленням експресії, мальовничості активного застосування розпису, ліпнини і кольору. Характерними для цього періоду були: брама Заборовського в Софіївському соборі (Київ) та церква Преображення Господнього (с. Великі Сорочинці). У

цей час великий вплив справляє творчість видатних майстрів – у Західній Україні німця Бернарда Меретина, в Східній – італійця Бартоломео Растреллі та українця Івана Григоровича-Барського. Твори Б. Растреллі характеризуються елегантністю архітектурних форм (Андріївська церква у Києві, Михайлівська на Сумщині та Троїцький собор на Дніпропетровщині). Слідом за пізнім бароко приходить класицизм, як час наслідування кращим художнім зразкам античного мистецтва та архітектури.

б) Поява романтизму збігається з промисловою революцією, що відзначається появою парової машини, паротяга, пароплава, фотографії та фабрично-заводських околиць. Якщо Просвітництво характеризується культом розуму і, засноване на його засадах, цивілізації, то романтизм стверджує культ природи, почуттів і природного в людині. Саме в епоху романтизму оформлюються феномени туризму, альпінізму і пікніка, обкликані відновити єдність людини і природи. Затребуванням виявляється образ «благородного дикуна» і не зіпсованого цивілізацією. Улюбленим героєм романтиків був одинак, людина пристрасна і недосконала, яка діє в надзвичайних обставинах, змінює себе та життя навколо, і навіть свою загибель перетворює на перемогу духу. Взірці для наслідування романтики шукали вже не в античності, як прихильники класицизму, а в середньовіччі, захоплювалися народними звичаями та усіякими проявами «національного духу». Найвизрашніший зразок творчості романтизму – герой Д. Дефо – Робінзон Крузо. Відповідно, й гасло романтизму – «надзвичайний герой у незвичайних обставинах». Романтикам ближче були культурні, а не політичні ідеї, тому національну спільність вони бачили розпливчато, обмежуючись швидше благими деклараціями, ніж дослідженнями.

Український романтизм виникає наприкінці XVIII - початку XIX ст. і базується на власних засадах, виростає на іншому соціальному ґрунті, ніж західноєвропейський, бо живився традиціями української дійсності. На противагу раціоналістському принципіві абсолютистської монархії як породженню нівелюючого розуму, що придушує природне право народів на розвиток свого «духу», в українській думці до ідеалу підносяться «вольності козацького народу» як втілення свободи й демократичних форм національного життя. У боротьбі пригнобленої нації за право національного розвитку проти денационалізаторських тенденцій панівної нації ідеалізація старовини, національна романтика є тим історичним аргументом, що має довести право цієї нації на самостійне існування в нових історичних обставинах. Саме за цих умов романтичний тип дістає сприятливі можливості для свого розвитку та відіграє велику роль у формуванні національної свідомості. Романтичний світогляд виразно проявляється у надзвичайно великій увазі мислителів-романтиків до людини, її внутрішнього світу, її суб'єктивності, в ідеї захисту унікально-окремішного буття. У центрі уваги

проблема індивідуальної свободи як право людини, народу на самовизначення і яка є засадою культурного, політичного, правового розквіту нації. З ідеї єдності людини, народу, природи і світу романтики виводять ідею природно-правових засад людського буття, ідею невідчужуваності природних прав людини. Український романтизм захищає такі природні права людини як: право на життя, на самовизначення, на гідність, на честь, повагу до себе, на мову батьків, знання, освіту, віру, працю, приватну власність, політичний вибір тощо. Ці ідеї звучать в «Історії Русів», у творах М. Гоголя, Т. Шевченка, О. Потебні, П. Куліша тощо. Особливо велика увага звертається на природне право людини на національно-культурний розвиток, збереження національної ідентичності.

в) Панування реалізму слідувало за добою романтизму і, в свою чергу, передувало символізму. Реалізм (від лат. *realis* – «дійсний») - напрям у культурі, який ставив за мету правдиве відтворення дійсності в її типових рисах. Термін «реалізм» вперше живив літературний критик Ж. Шанфлері в 50-х рр. XIX ст. для позначення мистецтва, що протистоїть романтизму. Основною для реалізму стає проблема взаємин людини і середовища, оцінюється вплив соціально-історичних обставин на формування духовного світу особистості. На перше місце в літературі висувається пізнавально-аналітичне начало, а типізація дійсності утверджується як універсальний спосіб художнього узагальнення. У II пол. XIX ст. реалізм остаточно самовизначився. На перший план було висунуто настанову «достовірності» відображення дійсності, суть якої полягала у збереженні дійсних пропорцій та масштабів у змалюванні повсякденності, персонажів та обставин. Важливо також пам'ятати, що реалізм є породженням епохи, позначеної домінуванням науки в царині духовно-практичної діяльності та її великим впливом на літературу. За аналогією з романтизмом, можна визначити таке гасло реалізму – «зображення типових подій і характерів у типових обставинах». При цьому, характер і вчинки героя пояснювалися його соціальним походженням та становищем, умовами повсякденного життя. Аналітичність стає однією з визначальних рис реалістичної творчості. Найбільшою мірою цим завданням відповідала соціально-психологічна проза. Маніфестом реалізму у літературі вважають «Людську комедію» О. де Бальзака. Саме він став засновником нового напрямку у літературі та найбільш яскравим його представником — поруч з П. Меріме та Г. Флобером. В англійській літературі першим реалістичним романом вважають «Посмертні записки Піквікського клубу» Ч. Діккенса. Представниками реалізму в українській літературі стали видатні поети та прозаїки: Тарас Шевченко, Марко Вовчок, Панас Мирний, Іван Нечуй-Левицький, Іван Франко, Борис Грінченко. В образотворчому мистецтві: провідними членами Товариства передвижників стають вихідці з України: К. Трутовський, М. Пимоненко, М. Ярошенко, А. Куїнджі,

О. Мурашко, К. Костанді. Зачинателем західноукраїнської реалістичної школи живопису вважають К. Устияновича.

Лекція 8. Національне відродження України в II половині XIX – початку XX ст.

План

1. Національно-визвольний рух в Західній Україні у другій половині XIX ст. – на початку XX ст.
2. Національна активність українців Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. Утворення та діяльність українських політичних партій. Проголошення ідеї незалежності України.
3. Розвиток наукових знань. Видатні українські науковці та винахідники.

Мета: розгляд основних рис національно-культурного відродження в українських землях у другій половині XIX - на початку XX ст.

Завдання:

- визначити основний спектр політичних течій в національному русі Західної України другої половини XIX ст. ;
- проаналізувати причини активізації політичного руху в Україні наприкінці XIX ст. ,та процес утворення політичних партій ;
- дослідити напрямки розвитку наукових знань, з'ясувати основні постаті української науки другої половини XIX ст.

Терміни: народовці, москвофіли, хлопомани, «ходіння у народ», громадівський рух, націоналізм, лінгвоцид.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України: Посібник. Київ: Академвидав, 2002. 416 с.
2. Дещинський Л.С. Історія України та її державності. Курс лекцій: Навч. посіб. Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2009. 476 с
3. Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. Дніпропетровськ: НМетАУ, 2009. 130 с.
4. Історія української культури: Навч. посіб. / В.М. Шейко, В.Я. Білоцерківський. 5-те вид., стер. Київ: Знання, 2013. 271 с.
5. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 575 с.

1. Піднесення національно-визвольного руху в західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. пов'язане з активізацією народовців. У 1973 р. було створено Товариство ім. Шевченка яке зосередилось на літературній справі, популяризації творчості Кобзаря у західноукраїнських землях.

На початку 80-х рр. москвофільство, як одна з течій, національно-визвольного руху, переживала глибоку кризу. Москвофіли стали переходити до народовського табору, що надавало йому клерікально-консервативного характеру.

Офіційне народовство спиралось на ідейну та матеріальну підтримку надніпрянських українців. Щорічні субсидії надавали відомі підприємці-цукропромисловці В. Симиренко, старогромадівці: Є. Чикаленко, О. Кониський та інші.

У 70-ті рр. виникає радикальна течія українського руху, представлена студентською молоддю. На чолі молодіжного руху стояли І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький. Їх не влаштовувала поміркованість старшого покоління, на протипагу якому молодь відносила себе до радикалів. Основу їх ідеології становила національна ідея, поєднана з принципами немарксистського соціалізму. 1878 р. відбувся перший процес у Галичині над членами гуртка І. Франка.

Ідейним наставником молоді генерачії галицьких інтелектуалів був М. Драгоманов. Однак І. Франко виступав речником українського демократичного націоналізму, це означало відмову від федералістичних ідеалів М. Костомарова та М. Драгоманова, визнання повної політичної незалежності України.

У 1885 р. помірковані народовці утворили політичне товариство Народна рада, що своєю назвою нагадувало Головну Руську Раду - орган свідомого українства під час революції 1848 р. Народна рада виступала своєрідним прообразом першої політичної партії в Галичині.

Період, що почався в громадському житті Галичини з 1890 р. отримав назву «нова ера», її було урочисто проголошено у листопаді 1890 р., коли уряд в особі намісника краю та народовського представника у місцевому сеймі обмінялись «деклараціями» доброї волі. «Нова ера» вкрай розбурхала суспільство Галичини, почався процес політизації українського руху. Першими, як політично активна сила, організувались радикали.

У 1890 р. також виникає перша політична партія Галичини - Русько-українська радикальна партія (РУРП). Почалось перегрупування громадсько-політичних сил, що, своєю чергою, спричинило сильний поштовх до розвитку національної свідомості та політичної культури.

Наслідки українсько-польського компромісу найбільш помітні у сфері освіти, науки, культури. Результатом порозуміння стало утворення першої у Львівському університеті кафедри української історії, яка була

запропонована В. Антоновичу, але він відмовився на користь свого учня молодого професора М. Грушевського.

Разом із тим очікування українців щодо політичних змін у Галичині не виправдались, почався новий етап протистояння національного руху і Австрійського уряду, що переходив у політичну площину.

2. У другій половині XIX ст. в Наддніпрянській Україні формується народництво, як ідеологія і практика національного руху, в основі якої було положення про самобутній розвиток суспільства на основі сільської громади, в якій вбачали інтуїтивний соціалізм. Одна з перших форм українського народництва – хлопманство, з 1861 р. у Києві діяв гурток В. Антоновича, але найпопулярнішою формою стає українофільство. Починаючи з 60-х років народники зосереджуються на пропагандистській роботі і з 1873 р. починають «ходіння у народ». Центром стає «Київська комуна» - таємна організація, мета якої підготувала селянства до соціалістичної революції. Група Я. Стефановича підготувала подробну царську грамоту, що закликала до спротиву царській адміністрації. Практика «ходіння у народ» не дала результату, і наприкінці 70-х рр. народницькі групи переходять до тактики терору.

Засновником українського соціалізму був М. Драгоманов, його робота «Вільна спілка» - перша українська програма конституційних реформ. Вона передбачала забезпечення політичних свобод, громадянських прав, реорганізацію комунального і міського самоврядування, законодавче нормування тривалості робочого дня, публічний суд, введення прогресивного податку, відокремлення церкви від держави, політичні свободи.

З початком 80 х років стають популярними ідеї марксизму.

Земська реформа і утворення органів місцевого самоврядування дали поштовх для формування ліберального руху, представники якого виступали за помірковані реформи, лідером українських був Є. Петрушевич. Основними цілями були: встановлення суспільного контролю над державними видатками, демократичні свободи, захист інтересів селянства, реформування податкової системи.

Громадівський рух починається з 1858 р., у цей рік була заснована перша українська громада у Петербурзі, фундаторами були Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров. Вони стояли на позиціях народників щодо селянського питання, але головним у роботі вважали розвиток освітньої справи. Головною заслугою Петербурзької громади було видання двомовного журналу «Основа», на сторінках якого вперше було сформульовано національно культурну програму українського руху. Діячі «Основи» перейшли до практичних дій, організували недільні народні школи, розгорнули дискусію щодо українського правопису, який, з невеликими уточненнями, в обігу до нашого часу. Громади діяли також у інших містах -

Києві, Полтаві, Чернігові, Харкові. Діяльність громад непокоїла царський уряд, наказ 1863 р. забороняв друкувати українською мовою релігійну та шкільну літературу, а наказ 1876 р. забороняв друком усі книжки українською мовою, окрім творів красного письменства та історичних документів, також заборонялось ввозити друковану продукцію з-за кордону. На підставі цього наказу було припинено діяльність громад.

У 90-х роках українофільство і громадівський рух вичерпують себе, і національно свідомі інтелігенція тяжіє до об'єднань з політичною спрямованістю. Група однодумців з Харківського університету на початку 90-х рр. засновує «Братерство тарасівців», головою був І. Липа, ідейним лідером - М. Міхновський. Програмний документ «Кредо віри молодих українців» поєднував у собі ідеї націоналізму та широких демократичних гасел. Братерство стало перехідною ланкою від громадівського руху до національних українських політичних партій в Наддніпрянській Україні.

На початку ХХ ст. починається активне заснування українських політичних партій: Революційна українська партія (1900 р.), Українська народна партія (1902 р.), Українська соціалістична партія (1903 р.), Українська соціал-демократична Спілка (1904 р.), Українська соціал-демократична робітничка партія (1905 р.), Українська демократична-радикальна партія (1905 р.). В умовах реакції 1907-1908 років українські партії лівого соціалістичного спрямування об'єднуються у міжпартійний блок - «Товариство українських поступовців» (1908 р.). Переважна більшість провідних партій була на автономістських позиціях щодо майбутнього України.

3. У другій половині ХІХ ст. культура України розвивалась під впливом промислової революції, в умовах формування індустріального суспільства. Стає нагальною потреба у спеціалістах з різних галузей, значно розширюється прошарок інтелігенції, розвивається наука.

Після реформи 1864 р. школи стали загальноосвітніми народними училищами, які працювали за єдиним навчальним планом і програмою. До кінця ХІХ ст. кількість таких закладів значно зросла, однак загальна грамотність українського населення залишалась низькою, не досягаючи навіть 30 % працездатного населення.

Значне поживалення відбулось в усіх галузях науки, важливу роль відіграють чисельні наукові товариства: Харківське математичне товариство, історичне товариство Нестора літописця, Південно-Західний відділ російського географічного товариства та інші. Вони мали періодичні друковані видання, які читали не тільки фахівці.

Важливим явищем в українській етнографії стала публікація результатів експедицій під керівництвом П. Чубинського, що у 1869-1870 досліджувала Правобережжя. У 80-х рр. провідну роль в українознавстві відігравав гурток

«Киевская старина», виходив історичний журнал, у ньому публікували свої роботи М. Костомаров, В. Антонович, Д. Багалій, І. Франко та інші.

Найважливіше місце у становленні українського мовознавства належить філологу О. Потебні. Починаючи з 60-х рр. виходять його праці з проблем діалектології та граматики. Науковець обґрунтував взаємозв'язок мови та мислення, відстоював ідею, що мова є посередником між світом і думкою. Для розвитку української філології багато зробив І. Франко, ввів до наукового обігу низку староукраїнських пам'яток і фольклорних текстів, залишив глибокі літературознавчі та мовознавчі дослідження.

Друга половина XIX ст. відзначена активним розвитком української філософської думки. Розвиток академічної філософії пов'язаний з діяльністю П. Лодія, І. Шада, представниками релігійної були: О. Новицький, І. Міхневич, С. Гогоцький. Філософія національної ідеї виявилась у творчості М. Драгоманова, який пропонував ідеал спілки вільних самоврядованих громад. Теоретичне обґрунтування «філософії серця», започаткованої Г. Сковородою, належить представнику школи київської релігійної філософії П. Юркевичу. За його переконанням, філософія спрямована на осмислення душі.

Значними були досягнення українських учених у галузі точних та природничих наук. Теорію сталості руху механічних систем створив математик О. Ляпунов. Розвиток хімічної науки пов'язаний з роботами В. Каразіна, М. Бекетова, який став одним з засновників нової науки – фізичної хімії. Підвалини мікробіології було закладено І. Мечніковим, він у 1886 р. заснував другу у світі бактеріологічну лабораторію для щеплень проти сказу. Засновником фізіологічної школи був І. Сеченов.

Отже, попри тяжке політичне і соціальне становище, духовна культура українців у XIX ст. продуктивно розвивалась, завдяки невпинній і наполегливій діяльності національної інтелігенції. Таким чином, розвиток української науки і культури у другій половині XIX ст. визначався культурною політикою іноземних держав, у межах яких були розподілені українські землі: різновекторністю, диференційованістю, суперечливістю, прагненням національного і соціального визволення, підвищенням національної самосвідомості, актуалізацією питання збереження національної мови в умовах лінгвоциду, активною діяльністю інтелігенції. Важливе значення в культурному житті України мала розробка філософії української національної ідеї, розвиток точних та природничих наук, формування системи освіти.

Лекція 9. Українська революція (1917 – 1921 рр.)

План

1. Передумови української революції 1917 р. Виникнення УЦР.
2. УНР: від Брестського мирного договору до гетьманського перевороту. Гетьманат Скоропадського.
3. Модерністський період національно-культурного відродження, його характерні риси й ознаки.

Метою лекції є характеристика дуже складного, бурхливого революційного періоду, що приніс кардинальні зрушення не лише у соціально-політичне життя, а й в усі сфери тогочасної культури.

Завдання:

- проаналізувати революційні змагання між політичними партіями, громадськими організаціями, ідеями у боротьбі за державність і політичну владу;
- визначити особливості періоду правління УЦР та гетьмана П. Скоропадського, порівняти досягнення й прорахунки. З'ясувати вплив зовнішніх факторів;
- охарактеризувати модерністський період української культури, творчість нових діячів національно-культурного відродження.

Терміни: революція, ради, універсал, автономізм, федералізм, есери.

Література:

1. Висоцький О.Ю. Історія української культури: Навчальний посібник. Дніпропетровськ : НМетАУ, 2009. 130 с.
2. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX-XX ст. Київ: Генеза, 2000. 249 с.
3. Історія української культури: навчальний посібник / Є.В. Перегуда та ін., Київ: КНУБА, 2015. 196 с.
4. Нарис історії України XX століття / За заг. ред. акад. В.А.Смолія. Київ: Генеза, 2002. 472 с.
5. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 264 с.

1. Українська революція стала визначною подією в історії українського народу XX ст. Вона засвідчила негасиме прагнення українців до творення власної держави. Учасники і дослідники революції вказують такі її причини:

- залежне і пригноблене становище України, великодержавницька політика щодо неї панівних кіл як Росії, так і Австро-Угорщини;
- важке соціальне становище переважної частини населення. Невирішеність аграрного питання і соціального захисту робітництва;
- піднесення українського національно-визвольного руху, організаційне та ідеологічне його оформлення.

Безпосереднім поштовхом до революції стала Перша світова війна, яка до краю загострила проблеми воюючих держав, ослабила і призвела до падіння Російської, а згодом Австро-Угорської імперій. Це дало історичний шанс українському народу в боротьбі за свою державність. Перемога Лютневої демократичної революції у Російській імперії 27 лютого 1917 р. і повалення самодержавства відкрили нову сторінку й в історії України. Розпочався складний, суперечливий, але дуже важливий етап її суспільно-політичного й духовного розвитку. 2 березня 1917 р. у Петрограді виник Тимчасовий уряд (ТУ), який вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, зокрема й над Україною. Виконавчу владу в Україні Тимчасовий уряд передав повітовим і губернським комісарам, якими були голови земських управ. Поряд з органами Тимчасового уряду в Україні, як і в Росії, майже одразу виникли інші структури влади — Ради робітничих і солдатських депутатів, провідну роль в яких відігравали російські меншовики, есери і більшовики. Третім центром влади і носієм ідеї національного відродження України стала Українська Центральна Рада (УЦР/ЦР). Ідея заснування ЦР народилася на зборах Товариства українських поступовців (ТУП). Полеміка щодо принципів її творення, завдань і програмних гасел не вщухала кілька днів. 4 (17) березня 1917 р. відбулися вибори керівного ядра. Цей день вважається датою створення УЦР. До неї увійшли представники православного духовенства, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громад і гуртків, наукових товариств. У перші дні діяльності УЦР налічувала незначну кількість членів, а її повний склад восени 1917 р. становив 822 особи. Керівником (головою) було обрано М. Грушевського (1866 -1934) — видатного українського історика й політичного діяча, одного з керівників ТУП, а з 1917 р. — члена партії українських есерів, прихильника автономістських настроїв. На початку своєї діяльності УЦР відігравала лише роль київської міської організації. Спочатку вона закликала український народ домагатися від ТУ публічного використання української мови в державних, судових та освітніх установах. Основну роль у розробці стратегічної мети УЦР відіграв М. Грушевський. Національно-територіальна автономія України, за Грушевським, — це територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель, організоване на основах широкого демократичного громадського самоврядування. Об'єднання самостійно вирішуватиме усі свої справи: економічні, культурні, політичні, утримуватиме військо, розпоряджатиметься своїми дорогами, доходами, землями, природними багатствами, матиме власні законодавство, адміністрацію і суд. Іншими словами, автономна Україна повинна мати всі державні атрибути. Таким чином, М. Грушевський розумів федералізм не як основне заперечення незалежності української державності, а як крок їй

назустріч. У квітні 1917 р. йому здавалося можливим і реальним налагодити національно-державне життя України. 10 (23) червня 1917 р. Центральна Рада оприлюднила свій I Універсал, в якому проголошувалась автономія України. УЦР ставала вищим державним органом влади в Україні до скликання Всенародних українських зборів. 15 (28) червня 1917 р. в Києві створено перший уряд під назвою Генеральний Секретаріат на чолі з В. Винниченком. В уряді переважали соціал-демократи. Після цього ТУ вимушений був відновити переговори. Сторони зробили одна одній значні поступки. 3 (16) липня 1917 р. було проголошено II Універсал, в якому викладено результати переговорів УЦР з ТУ. УЦР визнавалась крайовим органом ТУ, вона зобов'язувалась не проголошувати автономію України до скликання Всеросійських Установчих Зборів, затвердження складу Генерального Секретаріату ТУ, а формування українських військових частин мало відбуватись під контролем російського командування. II Універсал спричинив урядову кризу в Росії. Урядова криза поклала початок загальній політичній кризі в Росії (т. зв. «лишнева криза»). 4 (17) липня 1917 р. під впливом більшовиків у Петрограді відбувалася грандіозна півмільйонна демонстрація. В той же час у Києві тривав виступ самостійників, які були незадоволені відмовою від автономії. Крім того, компроміс між УЦР та ТУ виявився не довготривалим. 4 (17) серпня ТУ затвердив документ під назвою «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». УЦР фактично позбавлялася законодавчих прав. Крім того, жодному із цих двох владних структур не вдалося налагодити ефективне керівництво (УЦР в Україні, а Тимчасовому уряду в Росії). Економічне становище погіршувалося, зростала соціальна напруга, загострювалася політична боротьба. Крім того, Росія зазнавала значних поразок на фронтах Першої світової війни. У правих колах посилювалося прагнення до встановлення відкритої військової диктатури. 12 серпня в Москві була скликана Державна нарада, на якій верховним головнокомандувачем було призначено Л. Корнілова. 25 серпня 1917 р. почався Корніловський заколот. У містах створювалися комітети порятунку революції, комітети дій та інших органів для боротьби із заколотниками 30 серпня 1917 р. за активної підтримки більшовиків заколот придушено. Як наслідок, втрата ТУ опори серед заможних верств населення та зростання авторитету більшовиків.

В ніч з 25 на 26 жовтня 1917 р. під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання - повалено владу ТУ. II Всеросійський з'їзд рад проголосив Росію Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. На з'їзді за були ухвалені Декрети про мир та землю. Сформувався перший радянський уряд Росії – Рада Народних Комісарів (РНК)[Володимир Ленін]. 29–31 жовтня відбулися збройні повстання більшовиків у Києві. Спроби більшовиків поширити контроль на територію

України підштовхнули ЦР до більш рішучих дій. 7 (20) листопада 1917 р. вона ухвалила III Універсал: проголошення Української Народної Республіки (УНР) в складі федеративної демократичної Росії. 4-6 (17-19) грудня 1917 р. тривала робота I Всеукраїнського з'їзду Рад у Києві, але з'їзд висловив довіру УЦР. Делегати-більшовики залишили цей з'їзд та переїхали до Харкова, де проходив 12 (25) грудня обласний з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну, й проголосили встановлення в Україні радянської влади. Було обрано Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) рад України на чолі з Ю. Медведєвим, якого у березні 1918 р. заступив В. Затонський, та уряд Народний Секретаріат на чолі з Артемом (Ф. Сергєєвим). 4 (17) грудня 1917 р. більшовики (В. Ленін та Л. Троцький) видали «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»: визнання УНР та її права на самовизначення аж до відокремлення від Росії; звинувачування УЦР у проведєнні «двозначної буржуазної політики»; припинити роззброєння більшовицьких загонів, не пропускати війська на Дон та Урал, де розгорнулося антибільшовицьке повстання; у разі невиконання вимог, Рада Народних Комісарів (Раднарком) вважатиме УЦР у стані війни. 5 грудня Генеральний Секретаріат відхилив ультиматум і почав готуватися до війни з більшовицькою владою Росії.

2. Нерішуча внутрішня політика ЦР підірвала її авторитет серед населення, ЦР довгий час недостатньо уваги приділяла розбудові національних збройних сил у п. п. січня 1918 р. вислані з Центральної Росії більшовицькі загони під командуванням В. Антонова-Овсієнка захопили всю Лівобережну Україну, а наприкінці місяця підступили під українську столицю. Загроза захоплення більшовиками України змусила УЦР 22 січня 1918 р. оприлюднити IV універсал, в якому УНР проголошувалася самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою. 29 січня 1918 р. відбувся бій під Крутами між радянськими військами на чолі з М. Муравйовим та загonom українських добровольців, до складу якого входило 500 студентів, на чолі з сотником В. Омельченком. Українські сили були розбиті. 26 січня 1918 р. Мала Рада і Рада Народних міністрів залишила Київ більшовицькі війська увійшли до столиці. Почалася перша радянізація українських земель. Проте УЦР не визнала нової влади у Києві і вирішила укласти угоду з країнами Четвертного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина та інші). 27 січня (9 лютого) 1918 р. у Бресті був підписаний мирний договір, за яким Східна Галичина й Буковина залишались у складі Австро-Угорщини, але їм мала бути надана автономія. Договір передбачав поставку в 1918 р. до Німеччини й Австро-Угорщини 960 тис. тонн хліба, 48 тис. тонн цукру, 44 тис. тонн м'яса (живою вагою). Союзники обіцяли надати УНР військову допомогу у боротьбі проти радянської влади в Україні і відновити владу УЦР. 18 лютого 1918 р. німецькі війська перейшли у наступ проти

радянських військ, через 9 днів вони були вже біля Києва. Загальна кількість німецьких та австро-угорських військ в Україні становила 450 тис. вояків. 2 березня в Київ увійшли війська УНР на чолі з С. Петлюрою, а за ними – німецькі військові частини. 7 березня до столиці УНР прибули УЦР та Рада Народних Міністрів. 3 березня 1918 р. було укладено Брест-Литовський мир між РСФРР і Німеччиною Росія підтверджувала свій вихід із Першої світової війни, зобов'язувалася визнати угоду між УЦР та Німеччиною та зі свого боку підписати мир з УНР. Після повернення з німцями та австрійцями авторитет Центральної Ради серед населення України падав. Водночас почали загострюватися відносини між окупаційним командуванням і урядом УНР. Рада виявилася неспроможною забезпечити вивезення до Німеччини продовольства. За такої ситуації кайзерівські чиновники почали втручатися у внутрішні справи УНР. УЦР практично втратила свій авторитет, і поступово створилися передумови для її усунення від влади. 29 квітня 1918 р. останнє рішення УЦР – прийняття Конституції УНР та обрання М. Грушевського Президентом УЦР. Того ж дня відбувся держпереворот, повалено владу ЦР та проголошено Українську Державу на чолі з Павлом Скоропадським. Основними причинами гетьманського перевороту були:

- криза соціальної політики УЦР і неприйнятність цієї політики поміщиками і промисловцями;
- втрата авторитету УЦР серед широких верств населення в умовах окупації;
- ослаблення УЦР розбіжностями між українськими партіями в самій ЦР;
- зацікавленість окупаційної адміністрації у владі, спроможній виконати зобов'язання щодо постачання продовольства Німеччині та Австро-Угорщині.

Суть перевороту полягала у спробі шляхом зміни демократичної парламентської форми державного правління на авторитарну, створити нову модель української держави, яка була б здатна зупинити радикалізацію, дезорганізацію та деградацію суспільства, стала б творцем і гарантом стабільного ладу, що ґрунтувався на приватній власності та дотриманні правових норм.

Уся влада, зокрема законодавча, зосереджувалася у руках гетьмана. Гетьман призначав отамана (голову) Ради міністрів, затверджував склад кабінету, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан, був верховним головнокомандувачем. За формою це була диктаторська влада з атрибутами національної традиції, за політичною суттю - авторитарний режим. Нова держава ґрунтувалася як на республіканських, так і на монархічних засадах. Був призначений новий уряд - Рада міністрів - помірно-консервативні чиновники, військові й суспільні діячі; налагоджений

дієздатний адміністративний апарат (почали діяти старости, земські урядники, професійні чиновники, поліція тощо).

У промисловості було ліквідовано робочий контроль на виробництві, заборонялися страйки, скасовувався 8-годинний робочий день і встановлювався 12-годинний; відновився залізничний рух завдяки відновленню залізничних колій і мостів, ремонту локомотивів. Відповідно до головного пріоритету у внутрішній політиці - земельного питання - у липні 1918 р. був розроблений «Проект загальних основ земельної реформи», що викликав різкий протест більшості селян і невдоволення великих землевласників. У цілому ж можна констатувати відновлення в державі поміщицького землеволодіння. Гетьманом Павлом Скоропадським була здійснена спроба створення національної армії, чисельність якої повинна була перевищити 300 тис. осіб. Гетьман прагнув також відродити козацтво в Україні. В Українській державі була реформована банківська мережа, прийнятий збалансований державний бюджет, вжиті заходи для становлення української грошової системи. При гетьманаті були обмежені демократичні права і свободи.

Найважливішими напрямками зовнішньої політики були:

- союз із Німеччиною, з якою були встановлені дипломатичні відносини;
- встановлення дипломатичних відносин з іншими країнами: у період гетьманату Україну визнали 30 країн, а 10 із них мали свої представництва в Києві; Україна мала своїх представників у 23 країнах;
- підписання мирного договору з радянською Росією (12 червня 1918 р.);
- дипломатична боротьба з Австро-Угорщиною, що намагалася анексувати (захопити) східно-галицькі землі та Холмщину;
- було встановлено політичні та економічні відносини з Кримом, Доном, Кубанню.

Але Антанта, орієнтуючись на відновлення «єдиної і неділимої» Росії, не визнала Гетьманську державу.

У цілому, в Україні вдалося досягти стабілізації економіки, успіхів у зовнішній політиці, дати могутній імпульс розвитку української культури. Однак реставрація дореволюційних порядків на селі, однобічна орієнтація гетьманату на великих землевласників і буржуазію відштовхнули від нього селянство, національну інтелігенцію, робітників. Крім того, опора на німецьку військову адміністрацію не виправдала сподівань П. Скоропадського, тому що Німеччина програвала війну й на її території зріла революція. Починаючи з літа 1918 р., опозиція режиму П. Скоропадського підсилилася. Очолив її Український національний союз(УНС), головою якого з 18 вересня 1918 р. став В. Винниченко. У боротьбі проти гетьманату українські соціалісти пішли навіть на укладання

союзу з більшовиками. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський зрікся влади, а війська, що підтримували УНС, увійшли до Києва.

3. Модерністський період національно-культурного відродження в Україні охоплює 1890-1914 рр. Цей 25-річний період в історії духовної культури України ознаменувався вагомими досягненнями на шляху формування нової української людини та її самостійницьких прагнень, започаткував нову добу в історії модерного українства — добу національно-визвольних змагань за незалежну Українську державу. Характерними рисами модерністського періоду національно-культурного відродження були:

1. Виникнення політичних партій на Заході та Сході України, які стали провідниками національного відродження. У програмах вони проголошували політичні гасла — створення незалежної Української держави.

2. Проникнення ідей відродження в широкі народні маси.

3. На суспільно-політичній арені України у цей період з'являється плеяда видатних політичних і культурних діячів України (І.Франко, М.Грушевський, Ю.Бачинський, М.Міхновський та ін.).

Модерністський період національно-культурного відродження характерний плідним розвитком науки, літератури, драматургії, преси і публіцистики на землях Західної України, а на Сході України — копіткою і наполегливою виховною працею українського театру, який став виразником національних настроїв і почуттів народу України. Ідеї національного відродження у модерністський період його розвитку проникали в усі сфери духовної культури.

Плідно розвивалися наукові знання. Серед відомих вчених — професор О. Ляпунов, який впродовж 17 років очолював кафедру механіки Харківського університету. Він сформулював (створив) загальну теорію сталості руху, написав низку праць з теорії ймовірності. Засновником сучасної фізичної хімії став завідувач кафедри хімії Харківського університету професор М. Бекетов. Його праці стали основою нової наукової галузі — металометрії. Феноменальним явищем у розвитку точних наук стала наукова творчість однієї з перших жінок-математиків С. Ковалевської — авторки відомих праць у галузі математичного аналізу (диференціальні рівняння й аналітичні функції), механіки (обертання твердого тіла навколо нерухомої точки) та астрономії (про форму кілець Сатурна). Суттєвий внесок у розвиток біологічної науки мали наукові праці І. Мечнікова (1845—1916 рр.). Обіймаючи посаду професора Одеського університету, він створив першу в Україні й другу в світі бактеріологічну станцію, став одним із основоположників мікробіології і вчення про імунітет. Засновником вітчизняної фізіологічної школи був професор Одеського університету І. Сеченов (1829-1905 рр.). Видатним мовознавцем світу і щирим патріотом України був професор Харківського університету О. Потебня (1835-1891 рр.).

Чільне місце в Україні у другій половині XIX ст. посідала художня література, яка визначила розвиток усіх інших видів духовності українського народу. У цей період відбулося зростання видатних письменницьких індивідуальностей, збагачувалася тематика літературних творів, розширювалося жанрове коло, зростав зв'язок зі світовим досвідом через переклад і художній синтез. Романтизм як художній стиль у літературі поступово занепадав. Під впливом філософських ідей гегельянства і позитивізму, а також внаслідок посилення соціальної проблематики в житті тогочасного суспільства письменники звернулися до нового літературного напрямку — реалізму.

На ниві національно-культурного відродження плідно працював професійний український театр, основоположником якого вважають Марка Кропивницького — талановитого драматурга, режисера й актора. Він дотримувався переважно традицій («етнографічної драми»).

Формувати національну самосвідомість українців допомагало образотворче мистецтво, провідне місце в якому належить українській національній школі пейзажного живопису. Творці пейзажного жанру представляли всі райони України, змальовуючи у тісному єднанні з природою людину та її трудові будні («Сінокос» В. Орловського, «Село взимку» П. Левченка, «Козача левада» С. Васильківського). Початок XX ст. представлений видатними художниками, які плідно працювали в галузі модерністського живопису та скульптури — Казимир Малевич, футуристи брати Бурлюки. Експресіоністичний напрям у галузі живопису розвивали талановиті українські художники світового рівня Олександр Богомазов (малюнок «Львівська вулиця у Києві», 1914 р.), Георгій Нарбут («Алегорія на зруйнування Рейнського собору», 1914 р.).

На межі XIX-XX ст. відбувалося творення нових духовних цінностей у літературі, мистецтві, архітектурі, науці. У цей період зростав престиж України у світі. Культура почала функціонувати як цілісна система, де в єдності діяли всі компоненти. Світогляд людей став визначатися досягненнями наукової думки, які втілювалися в промисловості й техніці. Наукові досягнення сприяли формуванню культури XX ст. Вони викликали радикальні зміни в уявленнях про світ і місце людини в ньому. У ході розвитку наука перетворилася на продуктивну силу і важливий соціальний інститут, що охопив всі сфери суспільства. На межі XIX – XX ст. сформувався система: наука – техніка – виробництво. Поглиблення індустріалізації спричиняє руйнування традиційного сільського устрою життя. Маса людей відчужується від звичайного природного середовища, переїжджають до міст, що призводить до урбанізації культури.

Специфічним культурним феноменом XX ст. називають модернізм. Модернізм (від “modern” – новітній, сучасний) – загальна назва, яка позначає

велику кількість несхожих між собою, різноманітних і суперечливих художніх напрямів у світовій культурі ХХ ст. Модернізм – це культура, яка заздалегідь протиставляє себе будь-якому різновиду традиційної культури (і передусім культурі реалістичній). Першою стадією розвитку модернізму став декаданс. Модерністськими можна називати такі художні напрями: фовізм, експресіонізм, кубізм, футуризм, абстракціонізм, дадаїзм, сюрреалізм та ін. Новітні тенденції розвитку європейської літератури відбивав футуризм. Найяскравішим його представником в Україні був М. Семенко, який розпочав свою творчість з романтичних віршів, а невдовзі став автором програмного маніфесту "Кверо-футуризм". Основні його положення: проголошення модерну основним мистецьким критерієм; заперечення будь-яких культів і канонів у мистецтві (критика не лише хуторянства, провінційності, але й "культу Т. Шевченка"); декларування творчим орієнтиром невпинної та динамічної "краси пошуку". Український футуризм, що постав у пореволюційний період, був революційним футуризмом, йому властиві наступальність, агітаційність, плакатність, публіцистичність, що суттєво потіснили притаманні стилю ліричність, інтелектуальність та психологізм.

В основі зростання ще одного стилю - символізму - знаходилися активне експериментування, пошук нових форм і традиційний для української культури бароковий стиль. До старшого покоління поетів - символістів (М. Вороний, О. Олесь, Г. Чупринка) наприкінці другого десятиріччя ХХ ст. приєдналося молодше - М. Філянський, Д. Загул, А. Савченко, М. Терещенко. Український символізм поєднував тяжіння за змістом і формою до нових зразків європейської літератури зі збереженням кращих традицій українського бароко; глибоке та поліфонічне філософське звучання; містичне; лірико-споглядальне, відірване від життя світобачення. Прагнення до відображення у своїх творах масштабних суспільних змін спонукало групу київських письменників до переосмислення класичної культурної спадщини та використання її канонів у власній творчості. До цієї групи ("неокласиків") належали М. Зеров, О. Бургардт, М. Драй-Хмара, М. Рильський, П. Филипович. "Неокласики" за взірць мали кращі твори європейської класики, дбали про збереження, використання та розвиток української літературної традиції, висували високі вимоги до гармонійної завершеності вірша. Так в українській літературі яскраво відбилися творчі змагання початку ХХ століття.

Творчість діячів духовної культури України модерністського періоду національно-культурного відродження доходила до української громадськості зі значним запізненням або не доходила зовсім внаслідок несприятливих суспільних умов. Двадцяте століття почалося надзвичайно бурхливо, продовжуючи переважно вороже ставлення владних структур до

української національної культури. На протигагу грандіозним соціально-історичним потрясінням, які принесло ХХ ст., подальший культурний поступ був гідно продовжений.

Лекція 10. УСРР в міжвоєнний період (1921 – 1939 рр.)

План

1. Причини, етапи створення СРСР.
2. Соціально-економічні процеси («воєнний комунізм», НЕП, індустріалізація, колективізація).
3. Формування тоталітарного режиму в СРСР.

Мета лекції: проаналізувати суспільно-політичні та соціально-економічні процеси, що відбувались у новоствореній державі СРСР з 1922 р. до початку Другої світової війни.

Завдання:

- охарактеризувати причини, визначити етапи та розглянути проєкти створення СРСР;
- порівняти політику «воєнного комунізму» та НЕПу у промисловості, сільському господарстві, торгівельно-фінансовій сферах, а також визначити мету, завдання і наслідки індустріалізації та колективізації;
- виокремити особливості та характерні риси тоталітарного режиму, який сформувався в СРСР з приходом до влади Й. Сталіна.

Терміни: тоталітаризм, «воєнний комунізм», НЕП, індустріалізація, колективізація, геноцид, терор.

Література:

1. Білоцерківський В. Я. Історія України. Навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. С. 396-414 // Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-book-76.html>
  2. Бойко О. Д. Історія України: посібник. Київ: Видавничий центр "Академія", 2002. 656 с.
  3. Лазарович М.В. Історія України: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 685 с.
  4. Мицик Ю.А., Бажан О.Г. Історія України: навчальний посібник. Київ: ТОВ "Видавництво «КЛЮ»», 2015. 677 с.
- Політична історія України: навч. посіб. / В.А. Греченко, В.І. Танцюра, В.В. Калініченко. Київ: Академвидав, 2008. 491 с.

1. Після Першої світової війни на уламках колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять із них - Фінляндія, Латвія, Литва, Естонія, Польща -

були справді самостійними. В усіх інших, зокрема в Україні, затвердилась радянська форма державності. Відсутність єдиної держави було явищем тимчасовим. Чинники, що призвели до створення СРСР:

- території усіх республік, що увійшли до Союзу свого часу були об'єднані в межах Російської імперії;
- наявність тісних економічних зв'язків, спеціалізація економічних районів, своєрідний розподіл праці;
- однакова політична структура, яка характеризувалася монопартиїністю.

Втрата Україною незалежності відбувалася упродовж тривалого періоду, поступово у процесі входження УСРР до складу Союзу РСР, який умовно можна поділити на кілька етапів:

1) червень 1919 – грудень 1920 р. – утворення «воєнно-політичного союзу» радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави (за Конституцією 1919 р.). У червні 1919 р. ВЦВК прийняв постанову «Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії», що стало першим реальним кроком до відновлення унітарної держави;

2) грудень 1920 – грудень 1922 р. – формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету. 28 грудня 1920 р. представники Росії – В. Ленін і Г. Чичерін та голова РНК України Х. Раковський підписали угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. У цей час об'єднаними і керованими центром були вже не 5, як у попередній період, а 7 наркоматів: військових і морських сил, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу та вищих рад народного господарства;

3) грудень 1922 – травень 1925 р. – утворення СРСР, втрата Україною незалежності. 30 грудня 1922 р. – I Всесоюзний з'їзд Рад у Москві затвердив Декларацію та Договір про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) у складі чотирьох держав: РСФРР, УСРР, БСРР, ЗСФРР: Азербайджан, Вірменія, Грузія. У січні 1924 р. на II Всесоюзному з'їзді Рад затверджено першу Конституцію СРСР, а у травні 1925 р. на IX Всеукраїнському з'їзді Рад внесено зміни до Конституції УСРР, де було законодавчо закріплено вступ України до СРСР на правах автономії і Україна остаточно втратила статус незалежної держави.

Існувало декілька проектів розв'язання питання відносин між радянськими республіками:

1. План автономізації, розроблений Й. Сталінін, що передбачав входження республік у Російську Федерацію на правах автономії й означав ліквідацію самостійності республік.

2. План конфедерації - утворення союзу суверенних держав, які повністю зберігають незалежність і створюють об'єднані органи для координації дій. Цей план підтримували Х. Раковський та М. Скрипник. У 1923 р. це послугувало підставою для звільнення Х. Раковського з посади уряду УСРР. Після цього уряд очолив В. Я. Чубар.

3. План федерації В. Леніна, зміст якого полягав у тому, щоб усі радянські республіки, серед них і Російська Федерація, ввійшли на однакових правах у нове державне об'єднання - Союз Радянських Соціалістичних Республік.

26 січня 1924 р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію Радянського Союзу. У ній було окреслено коло питань, що належали до компетенції вищих органів влади СРСР: зовнішня політика, кордони, збройні сили, транспорт, зв'язок, планування господарства, оголошення війни і підписання миру. Формально кожна республіка мала право виходу з СРСР, але механізму виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «Союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу. У травні 1925 р. завершився процес входження України до складу СРСР. IX Всеукраїнський з'їзд Рад затвердив новий текст Конституції УСРР, в якому було законодавче закріплено вступ Радянської України до Радянського Союзу.

2. Упродовж 20-х рр. XX ст. економічна політика більшовиків змінювалася: від запровадження «воєнного комунізму» (1919-1921 рр.) та «нової економічної політики» (1921-1928 рр.) до індустріалізації (з 1925 р.) та колективізації (з 1927 р.). «Воєнний комунізм» був спробою замінити ринкові товарно-грошові відносини комуністичними безгрошовими і передбачав:

- у промисловості - націоналізацію всієї (в тому числі малої і середньої) промисловості, тобто вилучення з приватної власності і передачу у власність державі; запровадження загальної трудової повинності; створення трудових армій;

- у сільському господарстві - запровадження продовольчої розкладки (продрозкладка) з 11 січня 1919 р. для селян, що передбачала вилучення надлишків хліба. Ця система зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті і господарські потреби) хліба та інших продуктів. Вона проводилася органами Наркомпроду, продзагонами, за участі частин червоної армії, спільно з комбідами і місцевими Радами;

- у торгівельно-фінансовій сфері - згорання товарно-грошових відносин, заборона приватної торгівлі, перехід до прямого товарообігу, запровадження карткової системи.

Політика «воєнного комунізму» викликала масові незадоволення населення України, розгорнувся широкий селянський рух опору (у квітні

1919 р. в Україні відбулося 98 антирадянських виступів, а в червні - липні - вже 328), зростало невдоволення в червоній армії. Наслідки політики «воєнного комунізму»: занепад економіки та господарської діяльності; скорочення обсягів угідь, що обробляли селяни; встановлення відкритої військової диктатури в політичній сфері; посилення командних методів керівництва економікою; за рахунок пограбування селян та примусової праці робітників було забезпечено обороноздатність червоної армії; погіршення умов життя народу; різке падіння купівельної спроможності грошей та перехід до натурального способу ведення господарства; посилення соціальної напруги.

Одним з наслідків політики «воєнного комунізму» можна вважати перший голодомор у ХХ ст. (їх було три) 1921-1923 рр. Основними причинами були: післявоєнна розруха; скорочення посівних площ та виробництва сільськогосподарської продукції через незацікавленість селян у результатах праці; примусове вилучення радянською владою хліба у селян внаслідок політики «воєнного комунізму»; антиукраїнська політика центру. Директиви з центру глибоко суперечили національним інтересам України. Замість того, щоб спрямувати надлишки хліба у спустошені райони (з Лівобережжя і Правобережжя, де урожай виявився непоганим), українська радянська влада відправляла їх за межі України: 13,5 млн. пудів українського зерна у 1922 р. продано за кордон; від серпня 1922 р. до січня 1923 р. з України у промислові центри Росії та інші республіки вивезено 9 млн. пудів зерна. Серед об'єктивних чинників першого голодомору слід відзначити посуху та неврожай у південних і степових районах України (у 1921 р. внаслідок посухи в Україні зібрали лише 30% від звичайного врожаю 1916 р.). Голодом було охоплено території України з населенням до 5,6 млн. осіб, що становило 25 % усього населення України. Епіцентром лиха в Україні стала Запорізька губернія. Для боротьби з голодом радянський уряд почав конфісковувати церковні цінності. Потерпілому від голоду українському населенню допомагали міжнародні організації: Американська адміністрація допомоги (АРА); Крайовий комітет допомоги голодній Україні у Львові; Комітети у Відні, Празі, Берліні.

У березні 1921 р. Х з'їзд РКП (б) прийняв рішення про запровадження нової економічної політики (1921-1928 рр.) - спроба більшовицької партії зосередити у своїх руках політичну владу, перейти від командно-адміністративних методів управління економікою, які застосовували в роки «воєнного комунізму», до ринкових механізмів.

Основні складові НЕПу:

- у сільському господарстві – заміна продрозкладки продовольчим податком; селяни могли вільно реалізувати надлишки виробленої продукції, що створювало економічні стимули для розвитку сільського господарства;

дозвіл на оренду землі; дозвіл на використання найманої праці; розвиток різних форм кооперації (кредитної, збутової, продовольчої тощо)

- у промисловості - денационалізація частини промислових підприємств, насамперед дрібних і середніх, допущення приватного капіталу, заохочення іноземних концесій (у 1921 р. орендувалось понад 5200 підприємств); ліквідація трудових армій та загальної трудової повинності;

- у торгівельно-фінансовій сфері - відмова від натуралізації господарських відносин і запровадження вільної торгівлі (на території УСРР діяло біля 75 тис. приватних торгових закладів); нормалізація фінансової системи (відновлено у повному обсязі грошовий обіг, банки, кредитні установи, проведено грошову реформу 1922-1924 рр., яка зупинила шалену інфляцію); децентралізація керівництва промисловістю. Запровадження НЕПу збіглося в часі з голодомором 1921-1923 рр. Серед основних наслідків НЕПу слід відзначити відбудову промислового потенціалу до 1925 р., а сільського господарства до 1927 р., а також становлення так званого «середнього класу», що йшло всупереч комуністичної ідеології.

У грудні 1925 р. XIV з'їзд РКП(б) проголосив курс на індустріалізацію: передбачалося прискорення промислового росту Радянського Союзу і досягнення ним у короткі строки рівня розвитку економічно розвинутих країн світу. Індустріалізація в СРСР здійснювалась шляхом виконання п'ятирічних планів (до початку Другої світової війни їх було три). У процесі індустріалізації в Україні було побудовано сотні тисяч великих промислових об'єктів, серед яких: Дніпрогес, Запоріжсталь, Криворіжсталь, Харківський тракторний завод, Краматорський завод важкого будування, Луганський паровозобудівний завод тощо. На кінець другої п'ятирічки (1933 – 1938 рр.) вартість валової продукції України порівняно з 1913 р. збільшилася в 7 разів, промислова продукція України перевищувала продукцію всієї промисловості дореволюційної Росії. За видобутком вугілля Україна зайняла четверте, а за виробництвом чавуну – третє місце у світі. Машинобудівна промисловість України в 1940 р. перевищила рівень 1913 р. в 50 разів. З метою підвищення ентузіазму робітників розгорнулися масштабні соціальні рухи, що мали на меті стимулювати працівників різних галузей до більш інтенсивної праці. Серед таких рухів слід зазначити стаханівський і багатOVERSTATників. Отже, наприкінці 1930-х рр. Україна перетворилася з аграрно-індустріальної республіки на індустріально-аграрну.

З 1927 р., практично одночасно з індустріалізацією, в державі відбувалась колективізація, головною метою якої стала ліквідація селянського дрібнотоварного господарства як основи, на якій міг відродитися буржуазний лад, оскільки дрібне селянське господарство не мало іншої перспективи розвитку, крім ринкової орієнтації, зростання та перетворення на більш крупне (куркульське). Колгоспи мали забезпечити економічне

зростання аграрного виробництва, уникаючи застосування ринкових механізмів.

1929 р. увійшов в історії як «рік великого перелому», коли було прийнято курс на прискорену індустріалізацію («п'ятирічка за чотири роки») і форсовану колективізацію, що призвела до соціальних виступів. З 1930 р. політика колективізації здійснювалась з розрахунком на соціальне єднання бідняків і середняків з метою ліквідації «куркульства як класу». Такий підхід мав на меті розколоти селянство, щоб подолати його менш консолідований та ідейно не озброєний опір. Наступним кроком після ліквідації куркульства мала стати боротьба з так званими підкуркульниками, селянами, які протестували проти заходів у рамках кампанії суцільної колективізації. Мета кампанії 1931 – 1932 рр. – повна ліквідація селянина (приватного власника). Піком цієї кампанії став Голодомор 1932 – 1933 рр., заходи якого мали як соціально-економічну, так і зовнішньополітичну спрямованість. За соціально-демографічними наслідками він виявився найтрагічнішим, а за методами та формами – перевершив усі Голодомори в Україні у ХХ столітті. Хлібозаготівлі, враховуючи їх обов'язковість та карально-репресивний механізм виконання, виявилися однією із фіскальних форм натурально-продуктових повинностей українських селян і стали головною причиною Голодомору.

Голод розпочався восени 1931 р., а упродовж 1-ї пол. 1932 р. набув виразних ознак Голодомору, охоплюючи все більшу кількість районів. Упродовж січня-липня 1933 р. територією Голодомору стали усі області УСРР та райони Молдавської АСРР. Жертвами Голодомору стали українські селяни, які переважали в сільських районах УСРР. Загалом, Голодомор 1932-1933 рр. в Україні забрав померлими від 5 млн до 12 млн осіб.

Отже, політика індустріалізації та колективізації – це: 1) формування командно-адміністративної системи; 2) запровадження планової системи народного господарства (п'ятирічних планів); 3) часткове використання примусової праці, встановлення фактичного кріпацтва на селі; 4) посилення ролі бюрократії, партійної номенклатури в управлінні економікою; 5) підпорядкування всієї економіки потребам індустріалізації, розвитку важкої промисловості; 6) обмежене використання матеріальних засобів заохочення і надмірне використання моральних засобів («соціалістичне змагання», «рух передовиків праці», стаханівський рух тощо); 7) формування загальносоюзної народногосподарської системи, що управляється з Москви; 8) обмеження економічних свобод; 9) фактична монополія державної власності на засоби виробництва, наявність окремої колгоспно-кооперативної власності – фікція. Утім, наприкінці 1930-х років матеріальний рівень життя багатьох людей трохи підвищився. Виступаючи на з'їзді стаханівців у 1935 р. Сталін з цього приводу сказав: «Жизнь стала лучше, стала веселей». На що відреагував

якийсь невідомий гуморист: «Жизнь стала лучше, стала веселей, шея стала тоньше, а язык длинней». Для того, щоб, образно кажучи, ці язики укоротити, були створені такі інструменти репресій, як НКВС, ГУТАБ тощо.

3. Наприкінці 20-х - на початку 30-х рр. ХХ ст. політичне керівництво СРСР усе більше схиляється до створення міцної державної влади. Боротьба за владу, яка тривала після смерті В. Леніна, закінчується перемогою Й.Сталіна. Не випадково 1929 рік радянський лідер назве роком «великого перелому». У західній пресі термін «тоталітаризм» почали застосовувати для характеристики політичного режиму в СРСР з кінця 20-х років.

Тоталітарному режиму, який сформувався в СРСР, були притаманні наступні риси: 1) тотальне відчуження народу від власності й політичної влади; 2) монополія на владу комуністичної партії; 3) неосяжний контроль держави над усіма сферами життя радянського суспільства; 4) наявність формальних ознак соціалістичного народовладдя; 5) підпорядкування усього громадського життя одній комуністичній ідеології, надмірна ідеологізація суспільства; 6) соціальна демагогія, проголошення життя в країні втіленням добра, справедливості, матеріального добробуту людей.

Об'єктивними причинами тоталітаризму були: необхідність жорсткої централізації управління, концентрація влади в руках однієї партії, дефіцит часу для проведення перетворень, низька загальна й політична культура більшості населення, відсутність демократичних традицій, постійне перебування країни фактично у воєнному стані тощо.

На посаду Генерального секретаря ЦК РКП(б) Й. Сталін був обраний у 1922 р., згодом В. Ленін усвідомив, яку небезпеку створює діяльність Й. Сталіна. Він запропонував (у листі до з'їзду партії) усунути Сталіна з цієї посади. Однак виконання цієї рекомендації було заблоковано впливовими партійними діячами Л. Каменевим і Г. Зинов'євим, бо головну небезпеку встановлення авторитарного режиму вони бачили в особі Л. Троцького, а не Й. Сталіна. Й. Сталін разом з Г. Зинов'євим і Л. Каменевим усунули Л. Троцького, потім виступив проти своїх союзників разом з М. Бухарінін та О. Риковим, а потім (у 1929 р.) усунув з ключових керівних посад і останніх. За активної участі Й. Сталіна в системі державного управління встановився порядок, відповідно до якого керівні посади в державі могли займати, як правило, тільки партійці з числа так званих партгоспноменклатури, тобто нової соціальної еліти, що ретельно відбиралася партійними органами за спеціальними критеріями: професійними якостями, політичною активністю, а головне – відданістю «справі партії» та її вождям, готовністю беззаперечно виконувати всі їх вказівки. Цей порядок Й. Сталін використав для того, щоб наблизити до керівництва відданих особисто йому людей. Здається цілком природним, що такий режим не міг обійтися без насилля, без застосування в управлінні й внутрішній політиці терору, без придушення будь-якого

інакودумства, недопущення будь-якої критики режиму. Тому, починаючи з середини 1920-х рр., у системі державної влади дедалі більше, а згодом ключове місце посідають репресивно-каральні органи.

Теоретичною базою масової репресивної політики стала теза Сталіна про посилення класової боротьби в процесі соціалістичного будівництва, хоча насправді, очевидно, режиму потрібно було позбавитися людей, які мали революційний досвід, власні думки й тому могли являти потенційну загрозу для його існування. Періодизація масових репресій 20-30- рр. ХХ ст. в Україні:

1) 1928-1931 рр. – «Шахтинська справа», харківські політичні процеси над українською інтелігенцією, «шкідниками» і «саботажниками», насильство над селянами, початок розкуркулення і депортацій під час колективізації; процес «Спілки Визволення України (СВУ)», ліквідація УАПЦ.

2) 1932-1934 рр. – терор голодом, заборона процесу «українізації» і постишевські репресії проти української інтелігенції, діячів культури, науки і освіти, письменників, журналістів і представників мистецтва.

3) 1936- 1938 рр. – доба «великого терору», була пов'язана з найбільш масовими репресіями, в центрі якого були репресії проти військових. У 1937-1938 рр. відбулося фізичне знищення більшої частини «ленінської партійної гвардії», провідних воєначальників, діячів науки та культури. Від сталінського терору загинули: перший секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, другий секретар ЦК П. Постишев, Голова Раднаркому УРСР П. Любченко, колишній голова Раднаркому України В. Чубар, нарком освіти В. Затонський, командуючий Київським військовим округом І. Якір і безліч інших.

Говорячи про наслідки встановлення сталінської диктатури, варто вказати дві речі. По-перше, вона значною мірою вплинула на характер соціально-економічного й політичного розвитку країни. По-друге, переважна більшість людей в Україні, як і в інших республіках, мало що знала про репресії, повністю довіряла партійному керівництву, обожнювала «генія всіх часів і народів Сталіна», була щиро переконана у неперевершеності радянського суспільства, його соціалістичній сутності.

Лекція 11. Західноукраїнські землі між двома світовими війнами

План

1. Статус західноукраїнських земель у 20-30 роки ХХ ст.
2. Партії та політична боротьба в Західній Україні.
3. Культурний розвиток українських земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини.

Метою лекції є ознайомлення студентів з головними історичними подіями та персонами в західноукраїнському регіоні з 1921 по 1939 р., а також з головними тенденціями культурного розвитку Західної України в міжвоєнний час.

Завдання:

- з'ясувати, які території Західної України, за рішеннями яких міжнародних угод увійшли до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини і на яких умовах;

- вивчити особливості створення, програмові засади та головні моменти в діяльності західноукраїнських політичних партій: УНДО, УСРП, КПЗУ, ОУН та інших.

- зрозуміти значення для процесу українського державотворення проголошення незалежності Карпатської України;

- зрозуміти головні особливості культурного процесу в Західній Україні міжвоєнних часів.

Терміни: Підкарпатська Русь, Українська Військова Організація, Організація Українських націоналістів, дефензива, греко-католицька церква, пацифікація.

Література:

1. Нартов В. В. Історія України з давніх-давен до сьогодення. Харків: Фоліо, 2006. 386 с.
2. Лазарович М.В. Історія України: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 685 с
3. Пагіря О. Карпатська Січ. Київ: Темпора, 2010. 152 с.
4. Семененко В. І. Історія України з найд. часів до наших днів. Харків: Фоліо, 2009. 412 с.
5. ОУН: Минуле і майбутнє. Київ: Наукова думка, 1993. 347 с.

1. Після занепаду ЗУНР доля західноукраїнських земель була вирішена на Паризькій мирній конференції 1919 р., за рішенням якої західноукраїнські землі опинилися у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. В Польщі, Східна Галичина та Волинь утворили новий район - Західну Україну. Румунія окупувала Північну Буковину з центром у Чернівцях та українські землі у складі Бессарабії - Хотинщину і Придунайський край. До Чехословаччини відійшло Закарпаття.

За переписом 1931 р. на західноукраїнських землях, що відійшли Польщі, проживало 8,9 млн. осіб, серед яких було 5,6 млн. українців. Українці в Польщі становили дві громади: греко-католиків (понад 3 млн.), які проживали на землях Східної Галичини, і православних, які населяли Західну Волинь, Полісся і Холмщину (близько 2 млн.). У 1923 р. Рада послів Антанти визнала Східну Галичину частиною Польської Республіки. З цього часу правлячі кола Польщі починають відкритий наступ на національні права

українців, всіляко обстоюючи ідею утворення однонаціональної держави шляхом примусової асиміляції національних меншин. У 1924 р. вживання української мови було заборонено в усіх державних установах та органах самоврядування.

Західна Україна у складі Польщі залишалась економічно нерозвинутою країною, яка постачала центру дешеву сировину і харчі. Близько 80% її населення становили селяни і лише 8% припадало на промислових робітників, в основному лісової та нафтодобувної промисловості. Незважаючи на те, що Західна Україна була перенаселеним аграрним регіоном, польський уряд широко запроваджував осадництво, тобто роздавав польським переселенцям кращі землі у краї і щедро фінансував їх. Багато українських селян емігрували за океан, бо не могли прогодуватися з клаптиків землі, що їм належали. До Канади і США тоді виїхали близько 200 тис. осіб.

Польща була конституційною державою і, незважаючи на всі дискримінаційні акції щодо українства, останнє мало можливості для організації політичного і громадського життя. Діяльність політичних партій не заборонялася, якщо вона не суперечила закону. Однак влітку 1930 р. Галичиною прокотилася хвиля підпалів і погромів майна польських "осадників". Загалом було зареєстровано близько 2200 актів "саботажу". Під приводом боротьби з "українськими терористами" уряд переходить до каральних акцій щодо українського населення, проголошуючи так звану політику *нацифікації*. У вересні 1930 р. підрозділи польської поліції та кавалерії вдерлися в галицькі села, де з нечуваною жорстокістю руйнували житла, просвітницькі заклади, конфісковували майно, фізично знущалися із селян, інколи закатовували їх до смерті. Понад 2000 українців, переважно молоді, було заарештовано, близько третини з них засуджено до різних строків позбавлення волі. Скориставшись труднощами внутрішньополітичного становища, режим Ю. Пілсудського в 30-ті роки набув ознак військової диктатури. Польський сейм був розпущений, опозиційні парламентські сили, у тому числі й 30 українських депутатів, потрапили до в'язниці. Посилювалися репресії проти національних меншин. У 1934 р. було створено концтабір у Березі Картузькій, де більшість політв'язнів становили українці, учасники національно-визвольного руху.

У 1930-х рр. польський уряд ділив територію України на дві частини: Польщу "А" (корінні польські землі) і Польщу "Б" (Західна Україна). На розвиток Польщі "А" йшла більша частина капіталовкладань, тут були зосереджені основні галузі промисловості, тоді як Польща "Б" служила ринком збуту продукції польської промисловості і джерелом сировини. У 1923 р. було заборонено вживати слова "українець" і "український", замість

них запроваджувалися терміни "русин" і "руський". У 1924 р. вживання української мови було заборонено в усіх державних установах.

Впливовою силою в західноукраїнському суспільстві була греко-католицька церква. Вона мала мережу молодіжних організацій, жіночих товариств, і, навіть, політичні організації - Українську католицьку народну партію і Український католицький союз. У 1929 р. церква заснувала єдиний український виш у Польщі - Богословську академію у Львові (ректор - Йосип Сліпий). На чолі греко-католицької церкви з 1900 р. незмінно стояв митрополит Андрей Шептицький. Його гуманізм та принциповість здобули йому загальну повагу. У 1930 р. він протестував проти "паціфікації", але водночас засуджував "злочини терористів". А. Шептицький був вищим авторитетом для більшості галицьких українців. Православна церква на північно-західних українських землях, на відміну від греко-католицької, не мала протекції Ватикану і зазнавала значних переслідувань. У 1924 р. вона проголосила автокефалію і уряд розгорнув компанію повернення православних у католицизм, що супроводжувалася руйнуванням церков.

Загальна кількість українців на підвладних Румунії територіях становила 790 тис. осіб. Становище української меншини тут було ще нестерпнішим, ніж у Польщі. З перших днів загарбання українських земель румунська влада щодо місцевого населення здійснювала політику жорстокого тиску, тотальної румунізації, вдаючись до відкритих насильницьких дій. Тому, з 1919 до 1928 р. на території Буковини зберігався військовий стан. Місцевих українців тут не визнавали навіть окремою нацією, проголосивши їх "українізованими румунами". До 1927 р. усі українські школи були закриті або румунізовані, українську пресу було заборонено. Було зроблено спробу піддати румунізації православну церкву. Окупаційна влада втручалась навіть в особисті справи людини, видаючи накази змінювати українські прізвища на румунські. На спроби українського населення чинити опір королівський уряд відповідав жорстокими каральними акціями. Так, були придушені Хотинське (1919 р.) і Татарбунарське (1924 р.) повстання. Останнє мало й позитивний наслідок. Бухарест був змушений піти на певну лібералізацію режиму щодо українців.

Румунія була однією з найвідсталіших країн Європи. Промислові підприємства Буковини і Бессарабії залишилися, як і раніше, дрібними та напівкустарними. Економічна криза настала в Румунії ще в 1928 р. і переросла в депресію, яка тривала до кінця 30-х років. В умовах кризи промисловість Буковини скоротилася майже наполовину. Робітники, яким вдалося зберегти роботу, одержували заробітну плату в половинному розмірі. В Бессарабії, у 1918 р., поміщицька земля була поділена між селянами. Румунські власті після анексії краю поступово відібрали у селян половину поміщицької землі, яку повернули колишнім власникам. «Велика депресія»

1929-1933 рр. вплинула і на селянське господарство. Ціни на зернові культури значно знизились, на кукурудзу - майже в шість разів. У результаті посівні площі сільськогосподарських культур значно зменшилися. Високі податки і несприятлива ринкова кон'юнктура призводили до розорення селянських господарств. У 1938 р. король Кароль II встановив у Румунії військову диктатуру, що призвела до відродження репресивних каральних дій центрального уряду щодо українців.

Становище українського населення Закарпаття, що в кінці 1918 р. добровільно ввійшло до складу Чехословаччини, було значно кращим, ніж у Польщі та Румунії. Чехословацька республіка залишилась єдиною послідовною демократичною державою Центральної Європи і намагалася здійснювати ліберальну, зважену політику щодо національних меншин. Переважна більшість українців (близько 455 тис.) проживала на сході країни в Пряшівщині та Закарпатті. Це були економічно найвідсталіші регіони Чехословаччини, стосовно яких празький уряд намагався докласти певних зусиль, аби піднести тут рівень життя. З цією метою у 20-х роках було запроваджено аграрну реформу, перерозподіл земель угорських магнатів серед селян. Понад 32000 селянських господарств додатково одержали 29000 га землі. Проте частка промислової продукції у сукупному суспільному продукті краю дорівнювала лише 2%. Кількість зайнятих у промисловості українців не перевищувала 16 000 чол. Жодного нового великого підприємства у краї не існувало.

Але в 1938 р. політична ситуація на Закарпатті кардинально змінюється. Після підписання Мюнхенської угоди починається розпад Чехословацької республіки. Наприкінці 1938 р. Німеччина змусила її уряд надати автономію Словаччині. Скориставшись цим, лідери українофілів звернулися до Праги з вимогою надати краю автономію. Празький уряд затвердив першу автономну адміністрацію на чолі з А. Бродієм. Держава Карпато-Україна (так почали називати Закарпаття) розбудовувалася в дуже тяжких умовах, під тиском зовнішніх ворогів. Згодом відбувся так званий Віденський арбітраж. Відповідно до його рішень Угорщина одержала південні райони Закарпаття з переважно угорським населенням. У Карпато-Україні відібрали міста Ужгород, Мукачеве і Берегове з прилеглою територією. Столицю її довелося перенести до м. Хуст.

Не витрачаючи часу, українофіли почали будувати державність на урізаній території. Адміністрація, система освіти і видавнича справа переводилися на українську мову. Розгорнулась підготовча робота зі створення збройних сил - Карпатської Січі. Незабаром тут налічувалося до 5000 бійців. У розбудові держави закарпатцям допомагали співвітчизники із Галичини, Буковини і заокеанська діаспора. Курс А. Волошина на утвердження державності діставав схвалення у населення: на виборах у

лютому 1939 р. до регіонального парламенту українські партії отримали більшість голосів. А.Волошин 14 березня 1939 р. проголосив самостійність і сформував тимчасовий уряд. 15 березня сейм обрав таємним голосуванням А. Волошина президентом і прийняв закон про незалежність Карпатської України, визначив державну мову, прапор і гімн.

За два дні до проголошення незалежності Карпатської України за домовленістю з Угорщиною А. Гітлер дав згоду на захоплення нею всього Закарпаття. Угорські війська рушили на неокуповану частину Закарпаття і після запеклих боїв вдерлися до Хуста. Новостворена держава українського народу припинила своє існування, але проголошення Карпатської України мало велике історичне значення. Цей факт виявив одвічне прагнення українського народу до створення власної національної держави.

2. У поділеному на численні фракції східноєвропейському політикумі в 1925 р. налічувалося 192 зареєстровані політичні партії, з них 52 були представлені у парламентських установах своїх країн. Така тенденція атомізації політичного життя мала місце і в політичному середовищі Західної України. Оглядаючи ідеологічний спектр, від крайньо лівих до крайньо правих поглядів, ми спостерігаємо близько 15 політичних партій, які, до того ж, відображали дуже різноманітні політичні традиції українців Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття.

Найбільшою з них була УНДО (Українська народно-демократична організація). Вона уторилася в 1925 р. і фактично являла собою спадкоємницю довоєнної Національно-демократичної партії. Ця ліберальна партія виступала за конституційну демократію та незалежність України. Щоб підготувати українців до неї, УНДО підтримувала політику "органічного розвитку" та аграрних реформ. Гнучка за своєю тактикою, ця партія вдалася до спроб нормалізації українсько-польських взаємин. Але репресії польського уряду, з одного боку, та екстремізм українських націоналістів, з іншого, ускладнювали проведення центристської політики. Більшість українських діячів, представники інтелігенції та духовенства, співчували УНДО, як партії західноукраїнського "істеблішменту". Її члени контролювали багато українських фінансових, кооперативних та культурних закладів, наприклад, найвпливовішу газету "Діло". На виборах УНДО збирала до 600 тис. голосів, завойовуючи більшість українських мандатів у сеймі.

Соціалістичні тенденції серед західних українців були представлені Радикальною партією – найстарішою з усіх українських партій. Її програма закликала до справедливого поділу земель серед селян, обмеження приватної власності та відокремлення церкви від держави. Але вона також підкреслювала, що цього не можна досягти без власної держави, котра об'єднає всіх українців. Тому в 20-30-х роках радикали, які раніше

підтримували ЗУНР, виступили переконаними противниками СРСР і Польщі. У 30-х роках радикали налічували близько 20 тис. членів, здебільшого селян та інтелігенцію. На виборах 1928 р. ця партія отримала 280 тис. голосів. Зосереджені в Галичині радикали вдалися до спроб поширити свій вплив на Волинь та Холмщину, об'єднавшись у 1926 р. з меншою від них Українською партією соціалістів-революціонерів, що діяла на Волині, й утворивши разом Українську соціалістичну радикальну партію.

Комуністична партія Західної України (КПЗУ) з'явилася у 20-ті роки, коли в краю швидко поширювалися прорадянські погляди. Значною мірою це була реакція на прихильність Заходу до поляків, на його потурання гнобленню Польщею національних меншостей. Західним українцям також імпонували політика українізації, відродження селянства за непу. Щоб стимулювати ці тенденції, радянський уряд намагався повернути до себе місцевих інтелектуалів, пропагуючи досягнення УРСР та обіцяючи їм у себе теплий прийом. У результаті до СРСР емігрували провідні представники інтелігенції – М. Лозинський, А. Крушельницький та С. Рудницький, а також сотні студентів. Майже всі вони загинули під час репресій 30-х рр. Зунрівський еміграційний уряд Є. Петрушевича після 1923 р. теж зайняв відверто прорадянські позиції, те ж саме зробила частина керівництва УНДО. Але ці тенденції трималися недовго. Коли в 30-х роках на Захід дійшли відомості про страхіття колективізації та голоду, вони швидко ослабли. У 1938 р. КПЗУ за наказом Й.Сталіна розпустили. У 30-х роках КПЗУ налічувала понад 4 тис. членів, з них 2000 українців.

Як нелегальна партія, КПЗУ в 1926 р. спробувала створити легальну організацію під назвою Робітничо-селянське соціалістичне об'єднання (Сельроб). Спочатку її очолили русофіл К. Вальницький та соціаліст П. Васильчук. Незабаром внутрішні конфлікти розкололи цю організацію на праве крило, яке обстоювало українські національні інтереси, та ліве, котре підтримувало Москву. У 1928 р., в апогеї своєї сили, обидва крила налічували близько 10 тис. членів і на виборах набирали до 240 тис. голосів. Проте політика Сталіна похитнула підтримку Сельробу з боку народу, й тому рішення уряду про розпуск цієї організації в 1932 р. не викликало великих протестів. Інші українські партії були невеликими й схилилися до співпраці з Польщею. Одна з них – Українська католицька партія єпископа Г. Хомишина – безуспішно намагалася мобілізувати прибічників клерикального консерватизму. Русофіли, що переживали стрімкий занепад, заснували Руську селянську та Руську аграрну партії, які в 1931 р. злилися в одну. Але й це не утримало багатьох їхніх членів від переходу до більш популярних українських партій.

Саме у міжвоєнний період з'явився новий вид українського націоналізму. В XIX ст. націоналізм української інтелігенції, що головним

чином сповідувала ліберальні чи соціалістичні ідеї, був скоріше аморфним поєднанням національної свідомості, патріотизму та гуманістичних цінностей. Цей рух став згуртованішим у 1917–1920 рр., коли він поставив собі мету будівництва національної державності, він продовжував обстоювати демократичні принципи. Під час війни за незалежність багато українських політиків нерідко вагалися, коли потрібно було вибирати між націоналістичними й соціалістичними цілями. Однак, у 1920-х рр у середовищі молодих українців, зародилася крайня форма націоналізму, яку називали інтегральним націоналізмом.

Інтегральники закликали до створення нового типу українця, вкрай відданого нації та державі. Найенергійніше висловлював ці погляди Дм. Донцов – емігрант із сходу й колишній соціаліст, що став головним ідеологом нового руху. Дм. Донцов з іншими ідеологами руху не мали чіткого уявлення про тип суспільства, яке вони бажали б мати після здобуття незалежності. Вони мало що могли сказати і про його соціально-економічну організацію, зазначаючи лише, що воно буде в основному аграрним і спиратиметься на співпрацю між державою, кооперативами та приватним капіталом. Політична система майбутньої держави засновувалася на владі однієї націоналістичної партії, ядро якої складали б випробувані "борці". На чолі руху мав стояти «верховний керівник» /вождь/, котрий мав би необмежену владу. Так, український інтегральний націоналізм цілком очевидно містив в собі елементи фашизму й тоталітаризму. В 20-х рр. ці тенденції поширювалися в усій Європі. Вони справляли значний вплив (це особливо стосується італійського фашизму) й на країни Східної Європи. Але, як стверджує І. Лисяк-Рудницький, "західний фашизм", не був найближчим родичем українського інтегрального націоналізму". Останній, куди ближче, стояв до таких праворадикальних рухів східноєвропейських аграрних суспільств, як "Залізна гвардія" в Румунії, "усташі" в Хорватії, "Стріла і хрест" в Угорщині тощо.

Врешті-решт український інтегральний націоналізм мав незалежне походження і його коріння містилося у власному суспільстві. Спостерігаючи трагічну долю українців під іноземною владою, втративши віру в традиційні легальні методи, розчарований західними демократіями, які ігнорували заклики українців про допомогу, українські націоналісти вважали, що їм нічого чекати від існуючого стану речей, й тому необхідно вдатися до радикальних заходів або змінити його.

Ще перед тим як була остаточна сформульована ідеологія інтегрального націоналізму, в Галичині й серед емігрантів виникли групки майбутніх учасників руху. В 1920 р. група офіцерів підпільно заснувала у Празі Українську військову організацію (УВО). Її командиром було обрано полковника Євгена Коновальця. Тонкий політик, Є.Коновалець швидко стає

незаперечним її лідером. Спочатку УВО являла собою військову організацію з відповідною структурою командування. Вона таємно проводила операції, спрямовані на дестабілізацію польського окупаційного режиму. Найважливішими такими актами стали замах на голову польської держави Ю. Пілсудського, здійснений С. Федаком у 1921 р. та широка компанія саботажу в 1922 р.

У 1929 р. представники УВО та студентських груп зустрілися у Відні й заснували ОУН /Організацію українських націоналістів/. Більшу частину її складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Коновалець з соратниками. Роль, яку бралася виконувати ОУН, була набагато ширшою від завдань УВО. ОУН лишалася "підпільною партією", вона дотримувалася військових засад керівництва, конспіративних методів роботи, суворой дисципліни й проводила компанію політичного терору проти польської держави. Проте ОУН прагнула очолити широкий революційний рух, докладаючи зусиль для популяризації своїх поглядів серед молоді, намагаючись опанувати українські громадські та політичні організації. Для розширення впливу ОУН проникала в різноманітні господарські, освітні та молодіжні організації, влаштовувала демонстрації, студентські протести, бойкотування польських товарів, видавала газети й брошури, поширювала свої ідеї серед студентів, селян і робітників. У цій діяльності вона спиралася, зокрема, на допомогу молодих поетів, таких як Є. Маланюк та О. Ольжич.

За підрахунками 1938 р. чисельність ОУН доходила до 20000 чол., але число співчуваючих було набагато більшим. Перевага в лавах ОУН молодих, ідеалістично настроєних, людей швидко робила її динамічним чинником у політичному житті. В 30-х рр. ОУН проводить свою "війну" з Польщею, здійснюючи напади на її урядові заклади та контори, організовує акції саботажу щодо державної власності та вбивства. Але ОУН не вважала насильство за самоціль. Її члени були переконані, що революційними засобами ведуть національно-визвольну боротьбу. На початку 30-х років, крім сотень актів саботажу та десятків випадків "експропріації" державних фондів, члени ОУН організували понад 60 замахів та вбивств. Але політика конфронтації дорого коштувала ОУН. У 1930 р. командира її бойового загону Ю. Головацького застрелив агент поліції. Після вбивства міністра Перацького у 1934 р. польська поліція розпочала карну акцію, внаслідок якої було викрито весь крайовий провід у Галичині, включаючи С. Бандеру та М. Лебеда, котрі організували замах. На судових процесах ці молоді провідники отримали тривалі терміни ув'язнення в концтаборі. До них приєдналися сотні рядових членів ОУН, яких схопили в той час. Незабаром стало ясно, що в організацію проникла поліція, чого й слід було очікувати, оскільки ОУН проводила масові вербування. Ще більш деморалізуючим

фактором була критика ОУН з боку українців. Батьки обурювалися з того, що ОУН штовхала підлітків до небезпечної діяльності.

Конфлікт між поколіннями виявився й у самій ОУН, у її проводі. З-за кордону керівництво рухом здійснювало виховане в довоєнну добу старше покоління Коновальця та його соратників, таких як Дм. Андрієвський, О. Сенік, М. Сціборський. Хоч вони до певної міри сумнівались щодо окремих тактичних методів ОУН і, особливо, вбивств, але їм часто важко було на відстані контролювати своїх підлеглих. Не відкидаючи насильств, Є. Коновалець та його штаб, однак, більше зусиль зосереджували на тому, щоб добитися допомоги інших країн, особливо Німеччини.

Підлеглий їм галицький провід /С. Бандера, М. Лебідь, Я. Стецько і Р. Шухевич/, навпаки, тримався тактики революційних дій. Більшість цих молодих діячів не знала принижень польського панування. Молодече хизування породило в них схильність до насильницького, героїчного типу опору, а відносна поміркованість їхніх старших колег за кордоном викликали у них презирство. Невдоволення посилювалося після того, як у 1934 р. усіх галицьких лідерів було ув'язнено у концтаборі, у зв'язку з чим ходили чутки, нібито їх схопили внаслідок недбалості чи навіть зради членів закордонного проводу. Проте у Є. Коновальця вистачало авторитету, престижу й дипломатичної майстерності, щоб запобігти вибухові конфлікту. Тому його вбивство в 1938 р. радянським агентом у Роттердамі стало дошкільним ударом для ОУН. Відтак, напередодні історичних катаклізмів ОУН опинилася без досвідченого й загальноновизнаного вождя.

На відміну від співвітчизників у Радянській Україні західні українці не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін, і, навіть за край убогого життєвого рівня, їхніми думками володів не дискредитований сталінщиною комунізм, а інтегральний націоналізм. Відтак найбільшого поширення український націоналізм набув серед покоління західних українців, які вступили в дорослий вік у 30-х роках, і проявлявся як своєрідна суміш фанатичності та ідеалізму.

3. У 20-30-і роки ХХ ст. для української культури під іноземною владою настали важкі часи. Відразу після окупації ЗУНР були ліквідовані українські кафедри Львівського університету, а обіцянка польського уряду заснувати окремий Український університет цинічно не була виконана. Були полонізовані й інші виші Львова - Політехніка, Академія ветеринарної медицини тощо.

У відповідь у Львові розпочав роботу таємний Український університет (1921-1925 рр.). Першим його ректором став філолог В. Щурат. У період свого піднесення університет налічував 3 факультети, 15 кафедр, 54 професори і 1500 студентів. Викладання велося конспіративно в приміщенні різних установ та, навіть, у помешканнях професорів. Закордонні

університети визнали Український університет у Львові рівноправним із західними вишами та без затверджень зараховували студентам роки навчання в ньому. Водночас функціонувала і таємна Українська політехніка. Проте, внаслідок поліційних переслідувань таємні виші припинили своє існування.

В арену гострої польсько-української конфронтації перетворилося шкільництво. Українці прагнули школи, яка б допомогала підносити національну культуру і свідомість, натомість, польські кола вбачали у шкільництві засіб виховання польського шовінізму, а в перспективі - асиміляції непольських народів. У 1924 р. сейм Польщі прийняв закон, який перетворював більшість українських шкіл у двомовні. По цьому кількість українських шкіл у Галичині скоротилася з 2426 в 1921/22 н.р. до 352 у 1937/38 н.р. На Волині з 443 українських шкіл наприкінці 30-х років залишилося тільки 8. Закони, прийняті 1932 р., утруднювали дітям українських селян доступ до середньої і вищої освіти. Спробу задовольнити потребу українців у середній освіті зробило товариство "Рідна школа", що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Велику частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, число яких із 5 тис. у 1914 р. перевершило 100 тис. у 1938 р., та внески імігрантів. Культурні потреби лишалися у царині діяльності "матері" всіх західноукраїнських організацій - товариства "Просвіта", яке в 1939 р. налічувало понад 360 тис. членів. Воно утримувало велику мережу читалень, публікувало навчальні матеріали, відкривало дитсадки, вело цілий ряд курсів.

Головним осередком української культури залишалось Наукове товариство імені Т.Шевченка (НТШ) у Львові. Його членами у 20-30-х роках було понад 200 вчених. Серед них філологи М. Возняк, В. Гнатюк, К. Студинський, В. Щурат, історики І. Крип'якевич, С. Томашівський, археолог Я. Пастернак, фольклорист і музикознавець Ф. Колесса, мистецтвознавець І. Свенціцький, фізик В. Левицький, фізик В. Міліянчук, лікарі М. Музика, М. Панчишин та ін. НТШ відіграло важливу роль у розвитку історії, етнографії, археології, літературознавства. Більш скромним був доробок природничих наук, що пояснювалося відсутністю матеріальної бази. НТШ підтримувало тісні зв'язки з ВУАН у Києві. Членами НТШ стали А. Кримський, Дм. Яворницький та інші вчені з УРСР. У свою чергу, М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, К. Студинський і В. Щурат були обрані академіками ВУАН. Однак, у 1933 р. західноукраїнські вчені на знак протесту проти більшовицького терору і голодомору відмовилися від своїх академічних зарплат. У відповідь президія ВУАН виключила Возняка, Колессу, Студинського і Щурата з ВУ Академії наук.

Західноукраїнська література в цей час збагатилася багатьма новими іменами. Серед поетів виділилися Р. Купчинський, О. Бабій, Ю. Шкрумеляк, з молодшого покоління – Б. Кравців, Б. Антонич, С. Гординський. Із Західною

Україною була тісно пов'язана творчість емігрантів зі Сходу, які оселилися у Празі, Варшаві і Львові, - Ю. Косача, О. Олеса, О. Ольжича, С. Маланюка. До помітних явищ у прозі належали твори У. Самчука (роман "Волинь" та ін.), трилогія Р. Купчинського "Заметіль", присвячена історії галицького стрілецтва, історичні повісті Б. Лепкого. Серед прозаїків краю у 30-х роках вирізнялися В. Софронів, Г. Журба, І. Вільде, Н. Королева.

Для тогочасного літературного процесу була характерна значна політизація. Письменники розділилися на три основні групи. Прихильники націоналізму згуртувалися біля журналу «Вістник», редагованого Дм. Донцовим. До них належали У. Самчук, О. Бабій, Ю. Клен, поети Є. Маланюк, О. Ольжич, О. Теліга. До групи "пролетарських" письменників, що орієнтувалися на СРСР, входили О. Гаврилук, Я. Галан, С. Тудор. Молоді "пролетарські" письменники об'єдналися в мистецьку групу "Гроно" і видавали журнал "Вікна". До них примикала також група "новошляхівців", які гуртувалися навколо журналу "Нові шляхи", редагованого А. Крушельницьким. Найбільшим був табір письменників ліберальної орієнтації, до якого можна віднести Ю. Шкрумеляка, І. Вільде, Б. Лепкого, А. Чайківського. Ліберальних поглядів трималися також письменники старшого покоління – В. Стефаник, У. Кравченко, М. Черемшина. Великий внесок у розвиток українського образотворчого мистецтва зробили західноукраїнські художники і скульптори І. Труш, А. Монастирський, О. Кульчицька, О. Новаківський, Й. Курилас.

У Західній Україні існували також польські та єврейські культурні осередки. Важливим центром польської культури залишався львівський університет, де світової слави зажила львівська філософська школа. Польсько-український конфлікт позначився і на взаєминах національних культур. Траплялися випадки плідної співпраці польських та українських культурних діячів, але, в цілому, між інтелектуальними елітами двох націй панувало відчуження.

Лекція 12. Україна в Другій світовій війні

План

1. Західноукраїнські землі у зовнішньополітичних планах СРСР та Німеччини. Договори між Німеччиною й СРСР та їх практична реалізація.
2. Радянізація західноукраїнських областей.
3. Початок радянсько-німецької війни. Причини невдач Червоної Армії.
4. Запровадження нацистського «нового порядку».

Метою лекції є визначення ролі України у Другій світовій війні .

Завдання:

- з'ясувати як західні країни і Радянський Союз напередодні війни вирішували долю Західної України у своїх геополітичних планах;
  - проаналізувати основні причини катастрофічних поразок радянської армії на початковому етапі війни, розглянути процес окупації та розчленування території України;
  - охарактеризувати основні напрямки політики радянської влади, після приєднання західних територій, причини масових репресій;
  - розглянути основні складові окупаційної німецької влади щодо українських земель, план «Ост», сутність холокосту.
- Терміни: аншлюс, фашизм, нацизм, депортація, колаборація, холокост, бліцкриг, остарбайтер.

Література:

1. Карел Беркгоф. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ: Критика, 2011. 455 с.
2. Запорізький рахунок Великій війні / Ф. Г. Турченко (наук. ред.). Запоріжжя : Просвіта, 2013. 416 с.
3. Політична історія України. XX ст.: у 6т. т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939-1945 / Керівник тому В.І.Кучер. Київ: Генеза, 2003. 584 с.
4. Попович М. «Червоне століття». – Київ: АртЕк, 2019. 888 с.
5. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси / В. А. Смолій (голова колегії). - Київ: НВП "Видавництво "Наукова думка, НАН України", 2011. Кн. 2. 943 с.

1. Готуючись до війни з Польщею, Німеччина активно використовувала українське питання, щоб знівелювати негативний ефект свого майбутнього наступу на II Річ Посполиту. Такою тактикою німці активно користувалися ще починаючи з аншлюсу Австрії: вони використовували відцентрові сили, щоб повалити режим країни з середини. Згодом ця ж тактика була застосована і в Чехословаччині.

Показавши свою ефективність, цю тактику планували застосувати у разі військової агресії щодо Польщі. Як і у випадку із закарпатцями, населення Західної України також було втягнуто в політичні ігри. Ліквідацією Карпатської України А.Гітлер досягав таких цілей: прив'язав до антикомінтернівського пакту Угорщину, забезпечував нейтралітет Польщі, заклав фундамент для німецько-радянського зближення. «Українська проблема» вкотре була принесена в жертву геополітичним інтересам. Наприкінці 30-х років тему радянсько-німецьких контактів у СРСР перестали приховувати. Шлях до пакту Ріббентропа-Молотова йшов в ключі поступового радянсько-німецького зближення. Ключовим моментом було те, що Великобританія і Франція не вважали Радянський Союз гарним союзником. У СРСР знали, що, надавши гарантії Польщі та Румунії, Британія

і Франція не зможуть одночасно вступитися, якщо на тих нападе Німеччина. Розпочавши переговори, обидві сторони вели їх без особливого ентузіазму. Затягували процес в основному західні дипломати, які часто радилися з політиками Британії та Франції. Також СРСР пішов на союз з Німеччиною ще й тому, що Рейх міг стримати японські війська, адже для Радянського Союзу важливим було зберегти свої позиції на Далекому Сході.

Ключовим елементом непорозуміння між двома диктаторами було українське питання. Так фюрер чітко давав зрозуміти, що не претендує на західноукраїнські землі. Одним із сприятливих чинників щодо зближення між Радянським Союзом і Рейхом була відставка М. Литвинова з посади наркома закордонних справ. Його наступником став В'ячеслав Молотов. Це був один із кроків назустріч А. Гітлерові, тому що М. Литвинов відстоював свою антинацистську позицію і агітував за зближення із західними державами.

26 липня 1939 р. міністр закордонних справ Німеччини вперше відкрито натякнув радянському послові в Берліні Г. Астахову про необхідність врегулювання німецько-радянських відносин, а саме обговорення найбільш проблемного для Росії українського питання. Й. Ріббентроп дав зрозуміти Г. Астахову, що у разі майбутніх домовленостей питання Польщі і її територій буде вирішуватися з урахуванням радянської позиції. Міністр напругу сказав Г. Астахову, що СРСР може претендувати на Східну Галичину і Західну Білорусь, оскільки ці землі не цікавлять Німеччину.

23 серпня 1939 р. міністри закордонних справ СРСР і Німеччини В. Молотов і Й. Ріббентроп підписали договір про ненапад терміном на 10 років. Разом з цим, було підписано і таємний протокол, який містив положення, що стосувалися українських земель. Радянська сфера впливу включала Естонію, Латвію, Фінляндію, Бессарабію та східну частину польської держави (на схід від річок Нарев, Вісла, Сян). На радянському боці, окрім українських і білоруських етнічних земель, опинилися Люблінське та частина Варшавського воєводства, де більшість належала полякам. До початку війни 1 вересня німці більше не піднімали «українську проблему» – у Берліна був новий, набагато вигідніший союзник, якого «задобрили» західноукраїнськими землями. Пакт Ріббентропа-Молотова і таємний протокол до нього не тільки сформували нову конфігурацію сил на геополітичній карті, а й створювали передумови для початку масштабного конфлікту.

Отже, процес радянсько-німецького зближення напругу залежав від українського питання. Німеччина постійно маневрувала ним, схиляючи Радянський союз до угоди. Пакт Ріббентропа-Молотова означав новий поділ Європи між двома диктаторами, був несумісний з нормами міжнародного права та означав неминучість Другої світової війни. Так західноукраїнські

землі опинилися в сфері інтересів СРСР. У силу своєї бездержавності українці не змогли протидіяти військовій машині СРСР.

2. Характеризуючи зовнішню політику Радянського Союзу незадовго до Другої світової війни, громадськість Західної України реагувала на її зміни і була певна, що «...комуністична ідеологія в її московському оформленні та великодержавна російська ідея - це дві лінії, які взаємно покриваються». Щоб замаскувати дуалізм своєї зовнішньої політики, Кремль почав вести мову не про світову революцію, а про «державні російські інтереси».

Періодика Західної України зазначала що, російська пропаганда була особливо активною, націленою на підняття мілітаристського духу. У великодержавних пропагандистських цілях навіть почала використовувати російських царів, що особливо обурювало українців. Також українська преса негативно ставилася до радянських заяв про те, що “український національний рух є фашистським”. Історичний досвід українців, включав наступні позиції 1) орієнтуватися на допомогу Німеччини не можна, вона всіх “розчарувала”; 2) держави демократичного блоку також “не йдуть назустріч українцям”; 3) обидві сторони прагнуть використати українське питання лише у власних інтересах; 4) щоб не бути “зброям у чужих руках, українці повинні зважати лише на власні національні інтереси; 5) тому основним завданням для них у цей період є об’єднання всіх політичних сил.

За розпорядженням Й. Сталіна був створений Український фронт на чолі з С. Тимошенком. Зосередивши на західному кордоні більше 600 тис. військ, 4 тис. танків, 2 тис. літаків, радянське командування виконало наказ уряду СРСР перейти кордон з Польщею і «захистити населення Західної України та Західної Білорусії». У наказі йшлося про “звільнення населення Західної України від гніту поміщиків і капіталістів”, проте не було написано про її приєднання до СРСР. Це пояснювалося тим, що сталінський режим мав в якийсь спосіб обґрунтувати перед світовою громадськістю свою роль у війні проти Польщі на боці нацистів. Теза про “звільнення і захист своїх українських братів” появилася безпосередньо перед вторгненням.

Населення Західної України після приходу радянських військ опинилося в надзвичайно важкому становищі у зв’язку із запровадженням нових порядків на захоплених землях. Радянська пропаганда намагалася подати захоплення Західної України як результат всенародного волевиявлення поневолених українців.

Після встановлення радянської влади у Західній Україні було створено характерний для УРСР адміністративно-територіальний поділ: Волинська (6 районів), Дрогобицька (10 районів), Рівненська (5 районів), Львівська (13 районів), Станіславська (10 районів), Тернопільська (13 районів). У Львові – 4 міські райони, 14 міст виділено в обласне підпорядкування. Всього 202

сільські райони. Виконавчими органами стали обкоми (обласний рівень), міськкоми, райкоми комуністичної партії.

Паралельно відбувається формування карально-репресивного апарату. В листопаді 1939 р. спостерігається передислокація з РСФСР працівників НКВС. Такі заходи мали на меті формування репресивного апарату у Львові з метою успішності боротьби проти противників радянської влади на території Західної України та проведення швидкого процесу радянзації краю. Очевидно, що цю мету неможливо було реалізувати за допомогою місцевого населення, навіть враховуючи прихильне ставлення українців та євреїв до нової влади восени 1939 р. Отже, саме тому стала необхідною передислокація в Західну Україну співробітників НКВС із Росії. Ці факти свідчать про готовність нової влади до проведення радянзації насильницькими методами.

Репресії набули наступних напрямків: виселення у віддалені райони СРСР, арешти та ув'язнення інтелігенції, розстріли особливо небезпечних для радянської влади політичних в'язнів.

У першу чергу репресіям підлягали політичні кола та інтелігенція, якщо розглядати проблему через призму соціальної структури. За національної ознакою, в першу чергу під репресії підпали поляки, і лише потім – українці.

З початком Другої світової війни (1 вересня 1939 року), українське питання знову стало в центрі європейської політики. У вересні 1939 р. Рейх намагався організувати повстання в Західній Україні. В силу появи в періодиці повідомлень про повстання галичан в Польщі, і під тиском фюрера Й. Сталін приймає рішення 17 вересня 1939 року направити півмільйонну армію на землі Західної України і Західної Білорусії, а 22 вересня у Москві між СРСР і Німеччиною була погоджена демаркаційна лінія, що відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня 1939 р.

28 вересня 1939 року було підписано радянсько-німецький договір «Про дружбу і кордони», за яким кордон між двома державами проходив по так званій «лінії Керзона». Більша частина території Західної України увійшла до складу Радянського Союзу, таким чином процес консолідації української нації вступав у завершальний період.

Вересень 1939 р. сталінська пропаганда характеризувала як «визвольний похід» Червоної Армії, «золотий вересень» для Західної України, як «братерське об'єднання». Ці дефініції є справжньою фальсифікацією радянської тоталітарної машини. Як засвідчують відкриті в останні роки документи, йшлося про встановлення на західноукраїнських землях комуністичної диктатури, насадження відповідних адміністративних структур та знищення попередньої польської адміністрації, про послідовне знищення українських національних організацій і української інтелігенції.

Незважаючи на негативні наслідки вересневих подій, чимало українських істориків дотримуються думки, що возз'єднання українського

народу у межах однієї держави стало важливою подією в історії України, вагомим кроком у процесі об'єднання української нації, визначною подією на тривалому історичному шляху її боротьби за незалежність, що мало велике значення у справі розв'язання «українського питання» та формуванні соборної Української Держави.

Отже, Радянський Союз, вступивши у Другу світову війну 17 вересня 1939 р., керуючись пактом Ріббентропа-Молотова захопив західноукраїнські землі, об'єднавши таким чином більшість українських земель в межах однієї країни. Прикриваючись гаслами “звільнення і захисту українських братів”, на територію Західної України був принесений радянський тоталітарний режим, а населення краю почало піддаватися масовим репресіям.

3. 18 грудня 1940 року Гітлер підписав директиву № 21 (План «Барбаросса») — план війни Німеччини проти Радянського Союзу. Німецьке командування ставило перед собою завдання в ході блискавичної війни (бліцкрігу) розгромити і знищити СРСР. Передбачалось за допомогою потужних танкових ударів за трьома напрямками прорвати фронти радянських військ, оточити та знищити радянські війська вже в прикордонних районах. За розрахунками німецького командування війна мала тривати 1,5 - 2 місяці, за цей час гітлерівські війська повинні були вийти на лінію Архангельськ — Волга — Астрахань.

22 червня 1941 року Німеччина без оголошення війни, підступно порушивши пакт про ненапад, напала на Радянський Союз. Почалась війна, тривала, жорстока, і яка розколола вітчизняну історію на три періоди — довоєнний, воєнний та післявоєнний.

Німеччина та її союзники Італія, Румунія, Угорщина, Чехословаччина, Фінляндія виставили проти СРСР 190 дивізій (з них 157 німецьких), 5,5 млн. солдатів та офіцерів, 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. Нацистські армії почали одночасний наступ у трьох напрямках: ленінградському (група армій «Північ»), московському (група армій «Центр») та київському (група армій «Південь»). З моменту нападу гітлерівських військ на СРСР пакт про ненапад від 23 серпня 1939 р. та інші домовленості з Німеччиною втратили будь-яку юридичну силу. Як виявилось, від пакту про ненапад виграла, перш за все, Німеччина: вона виграла час, укріпила свій воєнно-економічний потенціал, у тому числі і за рахунок поставок з Радянського Союзу і України.

Досить важливе місце в планах німецького командування відводилось завоюванню в найкоротші строки України з її величезними матеріальними і сировинними ресурсами, родючими землями. У відповідності до плану «Ост» німецьке керівництво планувало виселити з України десятки мільйонів осіб, а натомість переселити німців-колоністів. Частину українських земель передбачалось передати сателітам гітлерівської Німеччини як плату за допомогу у війні.

Тому не дивно, що Україна стала одним з перших і головних об'єктів агресії. За планом «Барбаросса» в Україну вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів групи армій «Південь». На Одесу наступали 18 румунських дивізій. Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського військових округів, які стали основою створених на початку війни Південно-Західного та Південного фронтів. На річках Дніпро, Прип'ять та їх притоках діяла Пінська річкова флотилія, на півдні — Дунайська флотилія та Чорноморський флот.

Перебіг подій перших тижнів війни показав, що радянські війська не були готові до ведення великомасштабних оборонних бойових дій. Перші хвилини і години війни привели до значних втрат, дезорганізації і розгубленості. В перші дні війни в прикордонних районах, незважаючи на мужність і героїзм воїнів, ЧА зазнала поразки. Так, уже в перший день війни в смузі Південно-Західного фронту бомбовому удару було піддано 66 аеродромів і виведено з ладу 579 літаків. 359 літаків, що залишилися, змушені були перебазуватися в тиллові аеродроми. До кінця дня 22 червня танкові і моторизовані з'єднання ворога прорвались на глибину від 20 до 35, а в деяких місцях до 50 кілометрів. Правда, вже перші битви в прикордонних регіонах СРСР перекреслили надію німців на легку і швидку перемогу. Прикордонники і гарнізони укріпрайонів України своєю відвагою і героїзмом поставили ворога, який звик до легких перемог на Заході, в скрутне становище. Але зупинити війська агресора вони не змогли. Упродовж перших тижнів ворог практично розбив радянські війська в Західній Україні. З 23 по 29 червня в районі Луцьк — Броди — Рівне продовжувалась найбільша танкова битва початкового періоду війни, в якій з обох боків брало участь майже 2 тис. танків. Але радянські війська, на озброєнні яких були переважно застарілі типи машин, потерпіли поразку. 30 червня 1941 р. німецькі війська увійшли до Львова. Разом з ними в місто увійшли частини ОУН.

За три тижні війни Червона Армія втратила 850 тис. чоловік, 3,5 тис. літаків, 6 тис. танків, 9,5 тис. гармат. Німецькі втрати були в 10 разів меншими. До середини липня 1941 р. радянські війська залишилися майже без літаків і танків і були приречені на відступ. Німці захопили Луцьк, Львів, Чернівці, Рівне, Станіслав, Тернопіль, Проскурів, Житомир і вийшли на підступи до Києва, Одеси, інших життєво-важливих центрів України.

Україна в складі СРСР розвивалася під впливом суперечливих, часто трагічних подій і факторів, вплив яких серйозно утруднював зміцнення обороноздатності держави.

Основними причинами поразок ЧА в перші місяці війни більшість істориків вважає:

1. прорахунки радянського керівництва в галузі зовнішньої політики, в оцінці дій Німеччини і часу її ймовірного нападу на СРСР;

2. відсутність реалістичного плану стратегічної оборони («миттєвий контрудар і перенесення війни на ворожу територію»).

3. помилки Генштабу і Наркомату оборони в розташуванні військ прикордонних округів. Інженерні оборонні споруди на колишньому радянсько-польському кордоні були спішно демонтовані, нова укріплена лінія не була готова. До нового кордону були стягнуті аеродроми й армійські склади, а війська Київського й Одеського округів до червня 1941 р. були дислоковані так само, як і в 1939—1940 рр., залишаючись у глибині території. Таке розташування дозволило супротивникові в перші години війни знищити склади й авіацію, здійснювати глибокі охоплення й оточення значних угруповань радянських військ, позбавивши їх матеріально-технічного постачання.

4. репресії напередодні війни серед командного складу Червоної армії, у результаті яких командирами великих з'єднань стали офіцери середнього командного складу, які не мали відповідного досвіду управління.

5. повільне переозброєння і впровадження розробок нової військової техніки.

6. жорстка централізація управління військами з боку Ставки при відсутності належної системи зв'язку і управління, що позбавило фронтових командирів можливості приймати оперативні рішення, виходячи з конкретної бойової обстановки.

7. масованість удару німецької армії, перевага супротивника в чисельності й озброєнні на основних напрямках наступ (хоча загальна кількість військ СРСР і Німеччини на початок війни була приблизно рівною).

8. ослаблення морального духу народу через глибоку невідповідність офіційної пропаганди дружби з Німеччиною після вересня 1939 р. дійсному положенню справ, заборони викриття фашизму, дезорієнтація населення і командного складу армії тезами про «війну тільки на ворожій території». Деморалізація значної частини військовослужбовців у результаті розвалу системи управління військами в перші ж дні війни.

4. Захопивши Україну, нацисти, перш за все, знищили її цілісність. Територія України була розчленована нацистами на чотири частини, підлеглі різним державам і адміністративним органам.

- Чернівецька й Ізмаїльська області були включені до складу союзника Німеччини - Румунії. Одеська область, південні райони Вінницької, західні райони Миколаївської області, лівобережні райони Молдавії нацисти об'єднали в губернаторство «Трансністрія» і також включили до складу Румунії.

- західні землі - Дрогобицька, Львівська, Тернопільська, Станіславська області - на правах окремого дистрикту (округу) за

назвою «Галичина» увійшли до складу окремого губернаторства, що включало також польські землі з центром у м. Кракові.

- Чернігівська, Сумська, Харківська області та Донбас як прифронтові зони безпосередньо підкорялися німецькому військовому командуванню.

- інші українські землі входили до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром у м. Рівне. Він поділявся на шість округів. Рейхскомісаром України був призначений Е. Кох.

- Закарпатська Україна з 1939 р. була окупована Угорщиною.

Нацисти установили на окупованих територіях жорстокий окупаційний режим. Вони перетворили Україну в німецьку колонію, що входила в «німецький життєвий простір» і стала джерелом сировини, продовольства, робочої сили для «третього рейха». 85% усіх продуктів, вивезених у роки війни зі СРСР до Німеччини, були з України. Економічний грабіж відбувався з німецькою обгрунтованістю і педантичністю. Нацистами була створена ціла система грабїжницьких заготівельних органів. Найбільшим серед них було «Центральне товариство Сходу», що мало 30 комерційних відділів із 200 філіями в містах.

Гітлерівський план «Ост» передбачав перетворення України в аграрно-сировинний придаток рейху, життєвий простір для представників «вищої раси». Упродовж 30 років планувалося виселити 65% населення України, на «землі, що звільнилися», переселити німців, а тих місцевих жителів, які залишаться живими, поступово «онімечити».

Окупаційний режим здійснювався гестапо, військами СС, Службою безпеки (СД). Діяла також допоміжна адміністрація з місцевих жителів (бургомістри, старости, поліція) великого і розгалуженого адміністративного апарату, створити який без участі місцевого населення було важко. І в нацистів знаходилися помічники-колаборанти. Більшість із них склали ті, хто став жертвою сталінської репресивної системи, бажав помститися радянській владі. Вони йшли в окупаційні органи, поліцію, каральні підрозділи. Саме зрадники сприяли арештам і знищенню антигітлерівського підпілля в Києві, Одесі та інших містах, допомагали знаходити комуністів, радянських активістів, євреїв, прирікаючи їх на знищення; іноді колаборанти безпосередньо брали участь в «акціях знищення».

Нацисти в ідеологічній роботі використовували як негативні приклади діяльність більшовиків проти народу України. Окупанти обіцяли провести аграрну реформу, розвивати українську культуру, повернути солдатів додому, але це були способи морально-психологічного тиску, на тлі якого жителі України оголошувалися громадянами «третього сорту», їхнє життя строго регламентувалося правилами і наказами, порушення яких призводило до концтаборів або розстрілу.

Великою трагедією для України стало вивезення людей, у першу чергу молоді, на роботу до Німеччини. У 1941-1944 рр. 2,8 млн чоловік були вивезені з СРСР у нацистське рабство і 2,4 млн з них - з України. Десятки тисяч загинули на чужині від виснаження, хвороб і травматизму. Частина оstarбайтерів (так називали вивезених до Німеччини), боячись репресій з боку радянської влади, не повернулися на Батьківщину після завершення війни. Крім цього, і на окупованих територіях була організована примусова праця населення з метою зміцнення економічної могутності «третього рейху».

Людство ніколи не забуде і не пробачить нацистам масового знищення населення. Масовий терор проти українського народу нацисти застосовували з особливою жорстокістю. Підрозділи СС знищували цілі селища. У жовтні 1941 р. Україна й уся Європа «побачили свою першу Хатинь»: с. Обухівка Полтавської області було спалене, а все населення розстріляне. Під час окупації подібні варварські акції були здійснені нацистами в 250 населених пунктах України. В Україні діяли десятки «таборів смерті». Гітлерівці організовували масове знищення військовополонених. У Львівському, Славутському, Кам'янець-Подільському та інших концтаборах були замучені сотні тисяч чоловік. Із 5,8 млн радянських військовополонених, що потрапили до рук нацистів, загинули близько 3,3 млн; із них майже 1,3 млн українців.

Складовою частиною нацистських планів завоювання світового панування, найважливішим елементом ідеології, політики і практики нацистської Німеччини 1933-1945 рр. Був антисемітизм - одна з форм національної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв. На практиці він вилився в прагнення поголового фізичного знищення євреїв у всьому світі. Це трагічне явище в історії людства здобуло назву Голокост.

В Україні антиєврейський геноцид мав особливо жорстоку форму. Це пояснювалось тим, що, у розумінні нацистів, тут жили не просто євреї, а євреї «більшовицькі», нібито складова основа радянської влади, які представляли собою рушійну силу світової революції, для запобігання якої і необхідно було будь-якими способами позбутися від її носіїв.

Напередодні війни за кількістю євреїв, що проживали на її території, - 2,7 млн чоловік - Україна (у сучасних кордонах) займала перше місце в Європі та друге у світі.

Убивства євреїв окупантами почалися в Україні 22 червня 1941 р. і тривали понад три роки. Перші «єврейські акції» були спрямовані в основному проти єврейської інтелігенції як потенційного організатора опору окупантам. Першочерговому знищенню також підлягали євреї-партійні працівники і державні службовці. Далі окупанти перейшли до поголового

знищення всіх євреїв. Головна роль у цих операціях надавалася силам поліції та СД. Перед знищенням євреї Східної Галичини, Волині, Поділля, Закарпатської України, частково Лівобережної України були примусово зібрані в гетто.

Символом Голокосту в Україні став розстріл понад 150 тис. чоловік, більшість із яких були євреями, у Бабиному Яру (м. Київ). Масові вбивства єврейського населення відбулися також у Львові, Бердичеві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та інших містах України. Крім того, значна частина єврейського населення УРСР була вивезена і знищена на території Польщі - у «таборах смерті»: Освенцім, Майданек, Треблінка та інші.

Слід особливо зазначити, що багато українців, ризикуючи своїм життям, ховали євреїв у своїх будинках, рятуючи від неминучої загибелі дітей, жінок і чоловіків. У сучасному Ізраїлі їх, як і представників інших національностей, називають «Праведниками світу» і віддають данину глибокої поваги, мужності та гуманізму цим людям.

Лекція 13. Суспільно-політичне життя в Україні в період II пол. 40-х – I половині 60-х років XX ст.

План

1. Україна в перше повоєнне десятиріччя.
2. Друга хвиля радянізації західноукраїнських областей.
3. Хрущовська «відлига».
4. Стан української культури радянського періоду 40-60 рр.

Метою лекції є: розгляд основних рис, притаманних суспільно-політичному життю України у другій половині 40-х – першій половині 60-х років.

Завдання:

- дати характеристику становищу України у перше повоєнне десятиріччя;
- визначити характерні риси другої хвилі радянізації Західної України у другій половині 40-х та 50х роках;
- дослідити хрущовську «відлигу» як особливе явище лібералізації радянської системи;
- окреслити основні напрямки розвитку української культури 40х-60хроків, та формування дисидентства.

Терміни: «радянський націоналізм», партійна номенклатура, волонтаризм, гонка озброєнь, шістдесятники, самвидав, дисиденти.

Література:

1. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987) // Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2003. С.58-118 // Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/595853/>
2. Історія світової та української культури: Підручник для вищ. закл. освіти / В.А. Греченко, І.В. Чорний, В.А. Кушнерук, В.А. Режко. Київ: Літера ЛТД, 2002. 481 с.
3. Корогодський Р. Брама світла. Шістдесятники / Упоряд. М.Коцюбинська, Н.Кучер, О.Сінченко. Київ: Вид-во Українського католицького університету, 2009. 655 с.
4. Лазарович М.В. Історія України: навч. посіб. Київ: Знання, 2011. 685 с.
5. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури: Навч. посібник. Київ: Кондор, 2006. 259 с.

1. Нацизм було подолано, натомість радянський колоніалізм через численні символічні й політичні надбання претендував на місце «рятівника світу від фашизму», зростаючи територіально і, відповідно, демографічно.

За парадним фасадом інспірованого Кремлем звеличення «перемоги радянської зброї» та «русского народа» було заховано (й значною мірою поховано) тих, хто насправді давав відсіч нацизму. Злиті у символічний «русский народ» і поглинені ним українці, євреї, поляки, білоруси, роми, казахи, грузини та інші народи втратили суб'єктність у справі перемоги й дискурсивно позначалися як «безпомічні та врятовані» жертви «фашизму».

Війна та окупації, пережиті українцями, призвели до небезпечної для влади реконфігурації відносин між державою та спільнотами. Відновлення довоєнного статус-кво для більшовицької влади потребувало специфічної економічної політики. Другий виклик, який зумовлював логіку внутрішньої політики більшовицької влади після вигнання нацистів, був пов'язаний із зміною системи міжнародних відносин, в яких СРСР — за згодою союзників — отримав і легітимізував нові, посталі внаслідок домовленостей з А. Гітлером 1939 р., кордони і військово-політичний контроль над значною частиною Європи.

Це потребувало специфічної економічної політики, в основу якої було покладено «годування» й цільове підживлення контрольованих країн, впровадження нових механізмів протидії розповсюдженню прозахідних ідей мешканцями західноукраїнських земель .

Однак носіями відмінного погляду на світ були не тільки українці Заходу, а й ті умовно радянські українці, які побачили Європу на власні очі у складі радянських фронтів або споживали союзницьку допомогу, або ж опинилися на примусових роботах.

Викликами післявоєнного відновлення були катастрофічні демографічні втрати, управлінська криза й нестача кадрів, руйнація промислових об'єктів та житла, дитяча безпритульність тощо. Більшовики мали досвід долаття таких труднощів через практики терору та підтримання режиму прихованого воєнного стану.

За період від січня 1941 до 1 січня 1945 р. населення республіки зменшилося з 40 млн 967 тис. до 27 млн 383 тис. осіб.

Зруйновано 16,1 тис. промислових підприємств, у тому числі 599 заводів важкого і середнього машинобудування, 28 заводів металургійної і 25 — коксохімічної промисловості, 882 шахти Донецького вугільного басейну, сотні підприємств інших галузей. За роки війни виведено з ладу 10 магістральних залізниць, 5,6 тис. залізничних мостів, 1,8 тис. вокзалів і станцій. Зруйновано 33 тис. приміщень шкіл, вишів, технікумів, науководослідних інститутів, 18 тис. медичних установ, багато театрів, музеїв, інших закладів культури. З 1941 по травень 1943 р. зв'язок із батьками втратило 190 тис. дітей.

Загрози соціальної солідарності, яка нешвидко й непевно, однак поставала як спільний для значної кількості людей результат нацистської / румунської / радянської окупації та фронтового життя, на українських територіях підсилювалися очевидною для Кремля загрозою національної єдності, розуміння власного — відмінного від «руського» / інтернаціонального / радянського — шляху виживання й перемоги у війні. Носями цього розуміння ставали не тільки члени ОУН і вояки УПА, пересічні українці, а й ніби цілком лояльні до влади, уславлені українські митці.

Взимку 1944 р. у Москві відбувся прийом української делегації, на якому Й. Сталін розкритикував кіносценарій О. Довженка «Україна у вогні». Найбільше роздратування у кремлівського очільника викликав той факт, що у «своєму сценарії людьми, що борються за звільнення України», Довженко зобразив тільки українців, ігноруючи всі інші народи.

Крім того, зазначив обурений вождь, «Довженко ігнорував класовий характер вітчизняної війни радянського народу проти німецьких загарбників», «принизив» членів партії, командирів Червоної армії, зобразивши їх сухими, черствими людоненависниками, натомість звеличивши й зробивши стрижневими образами сценарію людей, що коливались. Попри затяту боротьбу Кремля проти «українського буржуазного націоналізму», думки про здатність українців та української культури бути сильнішими, ніж їм пропонувалося у форматі концепту «молодшого брата», упродовж 1944—1951 рр. поширювалися серед цілком радянських митців, науковців, письменників, журналістів. У той чи інший спосіб їх поділяли не тільки повстанці, які не хотіли бути втопленими у

«московському морі», а й широкий загал української інтелігенції, що вийшла з війни «під прапором Шевченка, під прапором Куліша». У цей період було репресовано 200 українських письменників. Розпочинаючи брудну «санацийну» роботу, карально-репресивні органи за вказівкою партійних зверхників передусім сфокусували свою увагу на «чистці» територій, звідки було вигнано нацистів.

Першими наприкінці вересня 1943 р. у поле зору НКВС потрапили болгари. Під етнічні чистки потрапили й українські німці. Угорці Закарпаття «розплачувалися» за співпрацю Угорщини з Німеччиною. Репресії проти них тривали до 1950-х років. Формальним приводом була не національність, а громадянство ворожої країни. Кримську Автономну Республіку також було ліквідовано, а Крим став ще однією радянською областю. Місцева влада руйнувала кладовища, перейменовувала міста і села, викреслювала колишніх їх мешканців з підручників історії. Об'єктом, на який влада дозволяла, а потім і заохочувала, спрямувати невдоволення, соціальне напруження, накопичену агресію, стали євреї.

Кремль плекав внутрішньоукраїнський розкол, протиставляючи «правильних радянських українців» («східняків») «вороже налаштованим до радянської влади націоналістам» («западенцям»). Кадрові десанти зі сходу на захід, численні призначення «правильних українців» на «відповідальні посади» очільників НКВС—НКДБ (від 1946 р. МВС—МДБ), секретарів обкомів, міськкомів, директорів підприємств, наукових установ та місцевих органів влади лише поглиблювали його.

Упокорення голодом з усіма «напрацьованими» у 1921—1922, 1932—1933 рр. методами знову стало одним з головних механізмів руйнації і крихких систем взаємопідтримки, і травматичної, однак цілком пасіонарної моці демобілізованих військових. Причини спалаху голоду 1946—1947 рр. мають цілком раціональні пояснення, серед яких — амбіції Кремля і потреби нарощування воєнного потенціалу; надання продовольчої допомоги поневоленим Радянським Союзом європейським країнам; форсоване скасування карткової системи; неврожай і невтручання влади з метою розширення географії, масштабів і статистики його наслідків; посилення податкового й репресивного тиску на селян; врешті, особиста ненависть Сталіна до українських селян тощо.

2. Одним із наслідків Другої світової війни для України було визнання міжнародним співтовариством нових кордонів СРСР на заході. Про це була укладена серія міжнародних договорів СРСР з Польщею, Чехословаччиною і Румунією щодо кордонів, якими було визнано входження їх колишніх територій, населених українцями, до складу СРСР та УРСР.

Нове встановлення кордонів супроводжувалось переміщенням великої кількості населення. Так, відповідно до підписаної ще під час війни угоди

між урядом УРСР та прокомуністичним Польським Комітетом національного визволення, з Галичини, Волині, Рівненщини в Польщу було переселено у 1944—1946 рр. майже мільйон осіб переважно польського населення. Цими роками до України з Польщі прибуло 520 тис. українців. Масові переміщення людей супроводжувались насиллям власних структур як з польського, так і з радянського боку.

Особливою жорстокістю відзначалась проведена поляками за згодою радянського уряду операція «Вісла» (квітень-травень 1947 р.), яка полягала в насильницькому виселенні українського населення з прикордонних з УРСР територій у західні райони Польщі, конфіскації майна українців, створенні на кордоні з УРСР своєрідної «санітарної зони».

У перші повоєнні роки почалося інтенсивне освоєння західного регіону України у промисловому плані. У 1945—1946 рр. у Львові почали працювати заводи електроламповий, інструментальний, сільськогосподарських машин та ін. 1949 р. на території західних областей діяло вже 2500 великих і середніх підприємств.

У післявоєнні роки в Західній Україні тривала примусова колективізація, яка була проведена в основному за 1948—1949 рр. До середини 1950 р. 7190 колгоспів об'єднали 98 % селянських господарств. Потім у стислі терміни відбулося укрупнення колгоспів. До кінця 1950 р. їх стало не більше 800.

Процес «радянзації» Західної України тривав на тлі братовбивчої війни, спричиненої антирадянським опором ОУН—УПА, в якій у 1945—1950 рр. загинуло не менше півмільйона людей. Постраждало як українське, так і польське населення.

Ускладнював ситуацію в регіоні радянський репресивний апарат, який жорстко переслідував місцевих жителів за підтримку оунівського опору і всіляко намагався їх залякати. За 1946—1949 рр. цим апаратом до Сибіру було заслано близько 500 тис. західних українців та 40 тис. поляків. Крім того, в боях з бандерівськими загонами загинуло 25 тис. радянських військовослужбовців.

Але з 1947 р. гострота збройної боротьби почала поступово спадати. На початку 1948 р. частина підрозділів УПА перейшла на територію Польщі, деякі через Чехословаччину прорвались у Західну Німеччину. 1950 р. у бою під Львовом загинув командир УПА Роман Шухевич (псевдонім Чупринка). До 1952 р. ОУН—УПА як масова організована сила припинила своє існування.

Одним із напрямів радянської політики в Західній Україні була боротьба за ідеологічне панування, де основним конкурентом партійно-державної системи була греко-католицька церква. На Львівському церковному соборі 1946 р., де основною «фігурою» був єпископ Григорій Костельник, що

співпрацював з органами безпеки, був винесений вердикт про скасування Брестської церковної унії 1596 р., розрив з Ватиканом та приєднання до Російської православної церкви. Греко-католицька церква змушена була діяти нелегально упродовж понад 40 років.

3. Після періоду «довгої зими» сталінського режиму розпочинається період лібералізації, тобто пом'якшення режиму, відомий під метафоричною назвою «відлига». Керівником радянської держави та основним ініціатором змін був Микита Хрущов.

Одним з ключових елементів «відлиги» стала десталінізація — розвінчання культу особи Сталіна та ліквідація наслідків його режиму. Колишній близький прибічник Й. Сталіна, М. Хрущов спробував здійснити десталінізацію на всіх рівнях — від економіки до культури.

Хрущов розглядав її як повернення до ленінської політики побудови комуністичного суспільства. Він спробував повернути революційне завзяття 20-х років, замість пошуку стратегій виживання за часів сталінського тоталітаризму.

Першим елементом десталінізації стало розвінчання культу особи Сталіна. Воно символічно розпочалося на XX з'їзді КПРС у 1956 році. Хрущов виголосив доповідь "Про культ особи та його наслідки". У ній він звинуватив Сталіна у кривавих чистках партії, трагедії перших років війни з Гітлером, терорі та масових злочинах з 30-х по 50-і роки, а також заходах з побудови культу особи диктатора.

Про масові переміщення людей, Голодомор та інші речі у доповіді не згадувалося. Та й в цілому, стратегія партії була правильною і роль Сталіна у соціалістичному будівництві значною. Однак, промова Хрущова і так була шокуючою, хоч і виголосив він її на таємному закритому засіданні.

Хрущов поставив питання про політичну реабілітацію, тобто повернення чесного імені, політично засуджених за сталінських часів. Український Комітет державної безпеки (КДБ, так на той час став називатися цей орган) переглянув приблизно мільйон справ.

Реабілітували більше половини політично засуджених, серед яких, наприклад, М. Скрипник. Проте акція не поширювалася на засуджених за український націоналізм, тих, хто виступав за окремішність українського комунізму (наприклад, Хвильовий, Шумський, Волобуєв), керівників великих політичних опозицій та жертв політичних репресій до 1934 року. Другим важливим елементом десталінізації була ліквідація ГУТАБу та масова амністія звільнення від кримінальної відповідальності разом з пом'якшенням і скасуванням репресивних законів.

В економіці відлига проявилася в децентралізації управління. За Законом «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в Українській РСР» територію України

поділили на 11 економічних адміністративних районів. У кожному з них утворювали орган планування та управління місцевою промисловістю та будівництвом — раду народного господарства (раднаргосп). Отже, місцеві керівники отримали контроль над 90% підприємств та повністю над сільським господарством республіки.

Першочерговим завданням було також спростити бюрократичний апарат. Повноваження міністерств скорочували, а деякі з них ліквідували, зменшуючи кількість персоналу. Водночас, УРСР отримала значний поштовх для економічного розвитку. Республіка стала великим будівельним майданчиком. Будували фабрики та заводи, виникали цілі нові галузі.

Україну активно залучили до «гонки озброєнь», ключового елементу «холодної війни», програми освоєння «мирного атома» космічних проєктів. Дніпропетровськ (нині Дніпро) став величезним центром ракетобудування. У 1957 р. запустили перший штучний супутник Землі. Це ознаменувало початок «космічної ери». У 1961 р. Ю. Гагарін став першою людиною, що здійснила політ у космос. Вклад України в цю подію був значним, зокрема і завдяки українському конструктору ракет та гурі космонавтики Сергію Корольову. А наступного року перший українець Павло Попович здійснив політ навколо Землі.

Промисловість почала більш активно виробляти і товари народного вжитку. Розпочалася кампанія масового житлового будівництва, так званих, «хрущовок», що дозволило значній кількості людей переселитися з бараків і тісних комуналок у нове житло.

У соціальній сфері провели пенсійну реформу та ввели деякі інші соціальні стандарти. Найбільша відмінність економічної політики Хрущова і Сталіна проявилася у ставленні до села. Колгоспи отримали деяку господарську самостійність, на них послабили адміністративний тиск. МТС (машинно-тракторні станції) розформували, а їхню техніку викупили колгоспи. Вкладали кошти в модернізацію і залучення іноземного досвіду. Спробували підвищити матеріальну зацікавленість колгоспників, значно підвищили закупівельну ціну на сільськогосподарські продукти.

Проте, позитивні тенденції початкових років перекреслював знаменитий волонтаризм та надмірна завзятість Хрущова. Одним із завдань шостої п'ятирічки (1956-60 роки) та семирічки (1959-65 роки) було «наздогнати і перегнати Америку за виробництвом м'яса, молока і масла на душу населення», як висловився сам Хрущов. Щоб виконати авантюрні плани сільськогосподарського виробництва, місцеві керівники вдалися до відвертих афер та фальсифікацій. Виконання надпрограм замість економічного стрибка призвело до зменшення виробництва та підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Посуха 1963 р. взагалі поставила країну на

межу продовольчої кризи. Проте, цього разу для вирішення проблеми зерно завезли з-за кордону, що було суттєвою відмінністю від сталінських часів.

У 1963 р першим секретарем ЦК КПУ став П. Шелест, який змінив на цій посаді М. Підгорного. Пізніше він згадував, що більшість місцевих керівників розуміли авантюрний характер досягнень, проте не наважувалися критикувати результати через захоплені відгуки Хрущова. Лише винести Сталіна з мавзолею було не достатньо. Важливо було йому не уподібнюватися .

4. Якщо з економікою не все задалося, то в культурно-мистецькому житті лібералізація спричинила справжню відлигу. Відновлюють активну творчість митці, чий твори підлягали гонінням у часи пізнього сталінізму, зокрема О. Довженко, М. Рильський, В. Сосюра. Заговорили навіть про «нову хвилю українізації». Водночас, за положеннями освітньої реформи 1958-59 років, батьки самі більшістю голосів обирали, якою мовою навчатимуться їхні діти у кожній конкретній школі. Як результат, кількість шкіл з російською мовою викладання збільшувалася, а українських — скорочувалася.

На зміну старим митцям приходило нове молоде покоління української інтелігенції — шістдесятники. Вони протиставляли себе офіційним догматам «соцреалізму», шукали нову тематику для своїх творів, пропагували свободу творчого самовираження, культурний плюралізм, пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Серед покоління раннього шістдесятництва слід відзначити поетів І. Драча, Л. Костенко, В. Стуса, В. Симоненка, М. Вінграновського, Д. Павличка, літературних критиків І. Дзюбу, І. Світличного, Є. Сверстюка, художників А. Горську, Т. Яблонську, К. Білокур та М. Примаченко.

Діяльність шістдесятників не була обділена критичними поглядом владних структур. Свобода часів «відлиги» для митців не була повною. Їхні твори не друкували, в газетах розгорнули критичні кампанії, деякі збірки забороняли. З'являється явище «самвидаву» — видавані поза цензурою підпільні листівки, брошури, книжки й періодичні видання, що друкували самостійно, або переписували. А також «самвидав» — твори, що друкували за кордоном.

Шістдесятники, що від культури та мистецтва переходили до висловлення політичних поглядів, опозиційних владі, ставали частиною дисидентського руху. Дисиденти прагнули мирним шляхом досягти демократизації політичного режиму та суспільства, змусити владу дотримуватися прав та свобод людини, які вона декларувала, та виступали за вільний розвиток української мови та культури. Дисиденти критикували устрій СРСР з різних кутів зору: національно-культурній, адже діяла цензура і зростала русифікація; соціально-економічній, вказуючи на низький рівень

життя населення та недоліки економічної політики; політичній, де була відсутня реальна політична самостійність республік, існувала однопартійна система, що унеможливлювала демократичний вибір бодай якоїсь політичної альтернативи та легальні зміни влади, чи навіть опозиційну діяльність; а також у релігійній, через антицерковну кампанію. Хрущов, як віруючий лише в комунізм, відновив наступ на церкву. Майже вдвічі зменшилася кількість приходів, знову проводили судові процеси над віруючими, а офіційна пропаганда штампувала сотні матеріалів та карикатур на антирелігійну тематику.

Першою дисидентською організацією стала Українська робітничо-селянська спілка. Її створив у Львові у 1959 р. молодий юрист Л. Лук'яненко. Це була підпільна організація типу партії. У програмі Спілки головним завданням визначили ненасильницьку боротьба за громадянські, національні, культурні та економічні права. Наступним етапом уже мала бути боротьба за самостійність України. Трохи більше ніж через рік, у січні 1961 р. учасників спілки викрили і заарештували. Левка Лук'яненка засудили до розстрілу (згодом вирок змінили на 15 років), а інші учасники отримали різні терміни ув'язнення. Це був лише старт політичної боротьби дисидентства в Україні.

Лібералізація суспільно-політичного життя дозволила М. Хрущову на початку укріпити своє становище і взяти владу у свої руки. Проте, провал економічної політики, її непередбачуваність та непослідовність об'єднали між собою прихильників старого підходу до управління радянської державою. Колишні протеже Хрущова з числа українських партійців, серед яких були М. Підгорний і Л. Брежнев, змістили його з поста глави держави у 1964 р. М. Хрущов, зазвичай говіркий та ексцентричний, пішов з посади не сказавши жодного слова. Новим першим секретарем ЦК КПРС став Л. Брежнев, за правління якого СРСР увійде в свою класичну епоху «стабільності», більше відому як «застій».

Лекція 14. Україна в час «перебудови» і розпаду СРСР (1985 – 1991 рр.)

План

1. Необхідність суспільно-політичних змін в СРСР. Складові «перебудови».
2. Нові явища в соціально-політичному та громадському житті.
3. Специфіка взаємодії культури та суспільства в умовах перехідного періоду.

Метою лекції є ознайомлення студентів з головними подіями української історії 1985 – 1991 р. під час «перебудови» та розпаду

Радянського Союзу, а також з головними тенденціями розвитку української культури в часи новітнього національного пробудження.

Завдання:

- розглянути основні кроки М. Горбачова та перших секретарів КПУ під час реалізації політики «перебудови», а також реакцію на них переважних мас населення України;

- з'ясувати причини зростання громадської та політичної активності населення України наприкінці 1980-х- на поч.1990-х рр.;

- охарактеризувати передумови проголошення незалежності України та осягнути важливість проголошення «Декларації про державний суверенітет України».

- запам'ятати головні тенденції культурного розвитку України в часи «перебудови» та розпаду СРСР.

Терміни: «перебудова», «прискорення», антиалкогольна кампанія, опозиція, роззброєння, путч, «гласність», суверенітет.

Література:

1. Бойко О. Д. Історія України. Київ: Наукова думка, 2001. 432 с.
2. Драч І.Ф., Лусяненко Л., Савченко А. та інші. 25 років. Незалежність України – розпад СРСР. Київ: Самміт-книга, 2016. 160 с.
3. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до XXI століття. Харків: Одісей, 2001. 512 с.
4. Історія України / М. В. Дедков та ін. Запоріжжя: Дике поле, 2002. 456 с.
5. Мирончук В. Д. Історія України. Київ: Либідь, 2001. 312 с.

1. Новий етап в новітній історії України пов'язаний з діяльністю генерального секретаря КПРС М.Горбачова (1985 - 1991 рр.) та проголошеним ним курсом на „перебудову” СРСР, що базувався на трьох складових: 1) курс на «прискорення» економічного та наукового розвитку країни, 2) «нове політичне мислення» 3) та «гласність». Саме правління М. Горбачова стало заключним етапом в існуванні СРСР і призвело до повного занепаду і розпаду тоталітарної наддержави.

Після смерті престарілого генсека К. Черненка в березні 1985 р., на Пленумі ЦК КПРС, генеральним секретарем було обрано енергійного, 54-річного, М. Горбачова. Звідси бере свій початок період «перебудови», що пройшов 3 основних етапи: 1) 1985 – 1987 рр., 2) 1987 – 1989 рр., 3) 1989 – 1991 рр. Серцевиною першого етапу реформ була свого роду «презумпція невинуватості» соціалізму за економічний застій, начебто проблема полягала лише в невикористаних можливостях соціалізму. «Прискорення», «перебудова» і «гласність» стали ключовими поняттями горбачовських реформ. Між ними існував певний взаємозв'язок: «гласність» означала вияв

усіх недоліків, що гальмують прискорення соціального розвитку; «перебудова» передбачала внесення структурних і організаційних змін у господарські та політичні механізми з метою досягнення «прискорення». Мався на увазі перехід від перебудови до технічного переозброєння виробництва, перш за все, прискорений розвиток машинобудування, але грошові вливання в цю галузь не дали швидкого ефекту. Ще один напрям реформ – шкільна реформа, за фактом, загальне комп'ютерне навчання, теж була нереальною в умовах 80-х рр., так само забуксували: зміцнення дисципліни на підприємствах, програма боротьби з алкоголізмом, створення масових товариств тверезості. Сильне невдоволення в народі викликало варварське знищення виноградників як розплідників алкоголізму.

Великий вплив на хід «перебудови» справила аварія на Чорнобильській АЕС та процес ліквідації її наслідків. Наприклад, пройшли кадрові перестановки в апараті КППС та КПУ: було замінено 70% членів Політбюро, 40% членів ЦК брежневських часів. Але всі ці кроки не призвели, наприклад, до покращення постачання населення товарами народного вжитку і продовольством, дефіцит якого постійно збільшувався. 1987 р. М. Горбачов пішов на серйозні корективи свого реформаторського курсу. Кульмінацією цього стала XIX партконференція, що відбулась влітку 1988 р. Вперше було названо представниками влади вагомі вади радянської соціальної системи, поставлено метою створити «соціалізм з людським обличчям», провести демократизацію усіх сфер життя. Особливо необхідно було зруйнувати командно-адміністративну систему, яка гальмувала економічні реформи. Конференція затвердила курс на створення правової держави. Передбачався чіткий розподіл обов'язків партійних органів і Рад, введення посади Президента, проведення виборів народних депутатів Рад на альтернативній основі. У галузі економіки були здійснені важливі кроки до введення ринкових відносин. Дозволялося індивідуалізувати трудову діяльність, створення кооперативів. Широкі права надавалися підприємствам. Створювались комерційні та кооперативні банки. Збільшувались іноземні інвестиції, створювались спільні із зарубіжними фірмами підприємства. На селі було розпочато розвиток фермерства. Все ж реформування економіки не поліщило стану справ у народному господарстві. Без глибоких політичних реформ подальший розвиток «перебудови» був неможливим. І-й з'їзд народних депутатів СРСР (червень 1989 р.) продемонстрував непримириму боротьбу думок, гострі політичні суперечки, що були відлунням боротьби між реформаторами і консерваторами всередині КППС та КПУ.

Позитивні зміни відбулися і в зовнішній політиці. У грудні 1988 р. в промові на Генеральній Асамблеї ООН М. Горбачов сформулював нову концепцію зовнішньої політики – пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими. Уряд СРСР оголосив мораторій на випробування ядерної зброї,

призупинив розгортання ракет середнього радіусу в Європейській частині СРСР, зокрема в Україні, на 500 тисяч солдат скоротив збройні сили СРСР, розпочав конверсію воєнного виробництва, вивів війська з Афганістану (15 лютого 1989 р.). Відбулися кардинальні зміни в радянсько-американських відносинах: зустрічі М. Горбачова і Р. Рейгана та Дж. Буша стали регулярними. Відбулося виведення радянських військ із країн Східної Європи після антитоталітарних революцій, що пройшли в 1989-1990 рр. Це була справді перемога нового політичного мислення у зовнішній політиці СРСР.

Гостра політична боротьба почалася і на II з'їзді народних депутатів СРСР (грудень 1989 р.). З'їзд прийняв постанови щодо посилення боротьби з організованою злочинністю, про правову і політичну оцінку радянсько-німецьких договорів 1939 р., про політичну оцінку рішення щодо введення військ до Афганістану. На III Позачерговому з'їзді (березень 1990 р.) було введено інститут Президентства і на цей пост було обрано М. Горбачова. Паралельно цьому, на з'їзді народних депутатів РСФСР (червень 1990 р.) головою Верховної Ради РСФСР було обрано Б. Єльцина. Протистояння М. Горбачова і Б. Єльцина посилювало напруженість політичної боротьби. На третьому етапі реформ (1989-1991 рр.) значно активізувався національно-визвольний рух. За умов демократичних виборів і ослаблення диктату КПРС у прибалтійських республіках перемогу отримали рухи, що виступали за вихід їх із СРСР. Упродовж весни-літа 1990 р. Литва, Латвія, Естонія, РСФСР, Україна та інші республіки прийняли Декларації про державний суверенітет.

Наслідком серпневих подій в СРСР (ДКНС, 19 - 21 серпня 1991р.), 24 серпня 1991 р. було проголошено Акт незалежності України, який можна вважати кінцем «перебудови» в Україні і початком нового державного періоду української історії. 1 грудня 1991р. на всенародному референдумі було обрано першого президента України Л. Кравчука (1991 – 1994 рр.).

2. «Перебудова», як і кожна «революція згори», була доволі обмеженою і непослідовною. Але головне її значення полягало в тому, що вона спричинила різке зростання політичної активності народних мас. Демократизація дедалі більше охоплювала всі сторони життя українського суспільства, яке, у свою чергу, все частіше почало звертати погляди до національних глибин: історії, культури, мови. Провісником українського національного відродження стала Спілка письменників України та її друкований орган – газета «Літературна Україна». Публікації виступів та статей О. Гончара, І. Дзюби, І. Драча, С. Плачинди та інших письменників, де порушувалися проблеми захисту української культури, навколишнього середовища, містилися перші згадки про забуті сторінки історії України, мали широкий відгомін у суспільстві. Влітку 1987 р. Пленум Правління СПУ

дійшов висновку про доцільність конституційного захисту української мови. Значною була заслуга цих письменників у справі повернення в українську літературу раніше заборонених творів, зокрема, В. Винниченка, Г. Косинки, М. Зерова, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Хвильового; спочатку в періодиці, а потім і окремими виданнями з'явилися історичні праці М. Грушевського, Д. Яворницького та інших «небажаних» істориків.

Стрімка політизація суспільства яскраво виявилася у створенні та діяльності різноманітних «неформальних» груп та організацій, невідконтрольних КПУ та КДБ. У середині 1987 р. у Києві був заснований Український культурологічний клуб, до якого належало чимало дисидентів та колишніх політв'язнів (С. Набока, Л. Мілявський, О. Шевченко). Тоді ж у Львові виникло культурологічне «Товариство Лева». Влітку 1988 р. кілька представників дисидентського руху (В. Чорновіл, М. Горинь, М. Горбаль) на базі Української гельсінської групи створили політичну організацію – Українську гельсінську спілку (УГС), яка виступала за самостійність України, і лідером якої став незламний дисидент Левко Лук'яненко. На поч. 1989 р. постало Товариство української мови ім. Т. Шевченка – перша масова українська організація, що перебувала поза партконтролем. Того самого року відбулася установча конференція українського відділу товариства «Меморіал», яке виступало за увічнення пам'яті жертв комуністичних репресій. Наприкінці жовтня 1989 р. було завершено остаточне організаційне оформлення першої української екологічної («зеленої») організації – асоціації «Зелений світ» на чолі з письменником та лікарем Ю. Щербаком.

У вересні 1989 р. було звільнено з посади першого секретаря КПУ В. Щербицького і першим секретарем ЦК КПУ став В. Івашко. Зміни у керівництві верхнього ешелону влади прискорили демократичні процеси. Зокрема, важливою віхою у національному відродженні стало прийняття у жовтні 1989 р. Закону «Про мови в Українській РСР», згідно з яким проголошувався державний статус української мови. У 1990 р. значного резонансу набули два масові політико-просвітницькі заходи новоствореного Народного руху України (НРУ, або просто «Рух»). Перший – «живий ланцюг», присвячений Акту злуки УНР і ЗУНР, в якому 21 січня під національними прапорами стали до 3 млн. осіб від Івано-Франківська через Львів до Києва. Другий – велелюдне святкування у серпні 1990 р. 500-річчя українського козацтва. У західноукраїнських містах відбулися перші демонтажі пам'ятників В. Леніна. Складовою демократичних процесів, які відбувалися в Україні, став рух за легалізацію українських церков – греко-католицької та автокефальної православної.

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком формування багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням став «Народний рух України за

перебудову», установчий з'їзд якого відбувся у вересні 1989 р. Головою НРУ було обрано поета І. Драча. Цей рух об'єднав різні політичні сили: від комуністів-реформаторів до членів УГС та інших організацій, що виступали з позицій антикомунізму. Після того як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про «керівну і спрямовуючу» роль КПРС, партійне будівництво прискорилося. Лише упродовж року в Україні утворилося понад 20 політичних партій та об'єднань, переважна більшість з яких займали державницькі позиції, або еволюціонували до них. Серед них: республіканська, демократична, християнсько-демократична, соціал-демократична, селянсько-демократична, демократичного відродження України, партія «зелених» тощо. Нові партії були слабкі організаційно та матеріально і не могли реально конкурувати з КПРС. Їх істотно послаблювали також боротьба за лідерство, невизначеність ідеології, соціальної бази тощо. Разом з тим, саме вони стали силою, яка розпочала рішучу боротьбу проти монополії компартії на владу.

Значний вплив на розгортання демократичних процесів в Україні, зростання національної свідомості справили вибори 1989-1990 рр. Першими за часом були вибори народних депутатів СРСР у березні – травні 1989 р., які, незважаючи на всілякі обмеження, стали першими альтернативними виборами за весь час існування радянської системи. Хоча компартійні структури розгорнули несамовиту кампанію проти демкандидатів, народними депутатами було обрано багатьох прихильників рішучих змін, серед них Д. Павличка, Ю. Щербака, В. Яворівського та ін. За прямою трансляцією з Москви І з'їзду народних депутатів СРСР із затамуванням подиху спостерігала вся країна. Інколи до мікрофона пробивалися й українські депутати-демократи. Їх виступи, як і виступи депутатів-реформаторів з інших республік, були нещадним звинуваченням комуністичного режиму. Все це впливало на світогляд навіть найлояльніших до тодішньої влади громадян.

У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР. У процесі передвиборної кампанії демсили республіки згуртувалися в Демократичний блок. Він виступав за реальний суверенітет України, багатопартійність і політичний плюралізм, рівноправність і різноманітність форм власності, національне відродження українського народу, необхідність прийняття нової Конституції. В цілому, по республіці Демблок здобув 1/4 мандатів. Україна отримала перший у своїй історії відносно демократично обраний парламент. Його головним завданням мало стати переобрання на себе всієї політичної влади, що досі належала ЦК КПУ. Одночасно з виборами до Верховної Ради УРСР відбулися вибори до місцевих рад. У більшості з них перемогу здобули комуністи. Зате в трьох галицьких областях – Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській вони зазнали нищівної поразки і вперше змушені були

перейти в опозицію. Демократичні сили перемогли також в деяких східних і центральних містах, зокрема в Києві. Отже, в історії України розпочався завершальний етап боротьби за здобуття державної незалежності. У новітній історії України серед ключових подій особливе місце займає подія, що відбулася 16 липня 1990 р. Саме цього дня Верховна Рада УРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет України», що, по суті стала правовим підґрунтям для здійснення широкого комплексу заходів у республіці, які в кінцевому підсумку забезпечили їй незалежність у 1991 р.

3. Реформи, розпочаті партійним керівництвом КПРС та КПУ в 1985 р., надалі дуже вплинули на всі галузі культури. Вирішальне значення мала політика «гласності», і навіть частковий перегляд деяких постулатів офіційної комуністичної ідеології. Класовий підхід з його ідейною непримиренністю поступово витіснявся пріоритетом загальнолюдських цінностей. Послаблення цензури викликало бурхливий потік публікацій на раніше заборонені теми. На першому плані висунулися обговорення й осуд «деформацій соціалізму». Почався книжковий та журнальний бум, швидко росли тиражі журналів і газет. Періодичні видання отримали величезний, небачений раніше, вплив на суспільну свідомість. Поступово процес розширення гласності став виходити з берегів, заданих партійними реформаторами. Антисталінський критичний заряд публіцистики переростав в антикомуністичний, чим ідеології перебудови було нанесено серйозного політико-психологічного удару.

Одночасно стався переворот у політиці відносно сфери літератури і мистецтва. У цьому плані помітною подією став V з'їзд Спілки кінематографістів, який відбувся у травні 1986 р., в якому вперше пролунала публічна критика державного втручання у творчий процес і завдяки якому вона скасувала практику затвердження сценаріїв й отримання санкцій від Держкіно на випуск фільмів у прокат. За два наступних роки державне управління кіновиробництвом і кінопрокатом було майже повністю згорнуто. Культурно-інформаційний простір розсувався. Масовий читач поступово отримав доступ до літератури, яка роками лежала у «спецсховищах» як ідеологічно шкідлива. За два-три роки «товсті» літературно-художні журнали повернули читачам десятки творів раніше заборонених авторів, які були репресовані або емігрували з України. «Перебудова» принесла великі зміни і в міжнародні культурні контакти УРСР. Масова західна культура /поп- та рок- музика, бойовики, хорор, еротика/ потоком полилася до СРСР, освоюючи новий ринок. На кожному кроці відкривалися відеосалони, де за карбованець можна було переглянути старий, або новий голлівудський фільм з гугнявим перекладачем.

Ідейні і політичні розбіжності розкололи колись єдині творчі спілки. З парадних казенних заходів з'їзди творчої інтелігенції перетворилися на

дискусійні майданчики з обопільними звинуваченнями. Поряд з'являлися нові творчі об'єднання і колективи, що епатували публіку. Курс на демократизацію передбачав також розширення самостійності трудових колективів. Наукові лабораторії й інститути, вузівські кафедри, театральні колективи отримали право самостійно вибирати собі керівників. Протягом років перебудови кардинально змінилося ставлення держави до релігії і церкви. Ситуація конкретно переломилася в 1988 р., коли церква відзначала 1000-річчя хрещення Русі. Почалося відновлення закритих упродовж радянського режиму монастирів і церков. Були зняті заборони на релігійне навчання, друк та поширення релігійної літератури, предметів культу. До України, з-за кордону хлинув потік проповідників протестантських церков та сект, що не гербуючи методами, прагнули повернути до себе колишніх атеїстів.

Упродовж років «перебудови» сталися принципові зміни у відносинах художньої культури з владою та суспільством. З одного боку, література і мистецтво позбулися ідеологічного диктату, з іншого – художні твори перестали займати позицію єдиного «клапана» для виходу соціальних настроїв, що позначилося на рівні її популярності серед народу. Адже у перші «перебудовчі роки» роль літератури була надзвичайно великою. Відкривши свої запасники, література зовсім на вичерпалася – змінилася роль, яку вона традиційно грала у суспільстві. Художня література перестала бути єдиним способом висловлення громадянської позиції, єдиним джерелом слів правди. Загострення політичних змагань, погіршення економічної ситуації, конкуренція з телебаченням переключали увагу громадськості з книжкових новинок на поточні новини.

Ці процеси впливали і на театральну аудиторію. Театр, який в доперебудовні роки і на початку «перебудови» був рупором громадських ідей, змушений був поступитися драмі життя. Театральний репертуар став найрізноманітнішим, з'явилося багато нових театрів і студій, але глядацькі зали, як і зали кінотеатрів, порожніли. Зазначимо, що «перебудова» у кіно почалося з виходу на екрани «поличкових» фільмів, які змінила так звана «чорнуха», гостросоціальні драми з поганим кінцем. Згодом отримала розвиток кінодокументалістика, тематичний діапазон якої розширився – від висвітлення «білих плям» історії до підняття важливих соціальних проблем. При ослабленні ідеологічного диктату в кіномистецтві дедалі помітнішим ставав диктат ринку. Вітчизняні фільми котрі спочатку вийшли великими тиражами на екрани, дуже швидко були витіснені масовою американською кінопродукцією.

Перебудова внесла корективи і до шкільної реформи, реалізація якої почалася ще в 1984 р. У дусі гасла на «прискорення» було висунуто завдання загального комп'ютерного навчання школярів. Проте, як і починання

минутих років, комп'ютеризація залишилася гарним закликком. Реформа звелася до впровадження 11-річного терміну навчання, часткового перегляду навчальних програм і підвищення зарплати вчителям. У 1988 р. було взято новий курс у розвитку школи: відмова від тотальної уніфікації і професіоналізації загальноосвітньої школи, всебічна демократизація і гуманізація освіти. Суть нової реформи полягала у зміні статичної моделі освіти, яка орієнтована на відтворення існуючої структури, на динамічну, націлену на майбутнє. Розпочата реформа змінила образ української школи. З'явилися нові типи навчальних закладів (ліцеї, гімназії), ослабла регламентація шкільного життя, по-новому стали викладатись предмети гуманітарного циклу. Як уже відзначалося, на початку 90-х рр. відбувався перехід до нової схеми функціонування культури: освіта та наука мали пристосуватися до ринкових відносин, а мистецтво шукати меценатів, або спонсорів, для свого подальшого існування. Відбувається глобальна комерціалізація культури, повна її залежність від рекламодавців, торжество несмаку та спрощення стардартів.

Для природничих і точних наук роки перебудови стали часом великих кадрових втрат. Перед вченими відкрилися легальні можливості одержати роботу у зарубіжних університетах і наукових інститутах. Тому «відплив мізків», особливо був помітний у фізиці, математиці, хімії і біології. Загалом, лише одиниці наукових колективів змогли пристосуватися до ринкових умов, організувавши власне виробництво технічних новинок чи знаходячи покупців за кордоном. Значні зміни відбулися і в системі громадських наук. Ідеологізація змінилася пошвавленням в суспільствознавстві, науковим пошуком, частковим відкриттям архівів. В таких умовах визначальне значення отримала історична наука та освіта, адже історична освіта допомагає вийти далеко за межі вузького професіоналізму, суперечить технократизму і однобічності. Важливим чинником став інтерес до «білих плям» вітчизняної історії, перегляд усталених десятиліттями наукових теорій.

Лекція 15. Сучасна українська держава

План

1. Державотворчі процеси в умовах незалежності.
2. Суспільно-політичне життя упродовж 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст.
3. Культурницькі горизонти сучасної України.
4. Експансія масової культури та її вплив на українське суспільство.

Мета лекції: розглянути особливості суспільно-політичного та культурного розвитку України від проголошення незалежності у 1991 р. по сучасність.

Завдання:

- охарактеризувати умови, в яких відбувалося становлення національної української держави;
- визначити особливості політичного життя доби незалежності;
- проаналізувати та виокремити основні риси та тенденції розвитку сучасної української культури;
- дати визначення масової культури та охарактеризувати особливості її розвитку в сучасних умовах.

Терміни: суверенітет, масова культура, корупція, сепаратизм, тіньова економіка, «Євромайдан», «Небесна сотня».

Література:

1. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
2. Історія України: навчальний посібник / за ред. професора М. П. Гетьманчука. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 400 с.
3. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір / Я. С. Калакура, О. О. Рафальський, М. Ф. Юрій. Київ: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
4. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура. Київ: Центр учбової літератури, 2010. 575 с.
5. Пальм Н. Д. Історія української культури: навчальний посібник. Харків : Вид. ХНЕУ, 2013. 296 с.

1. У 1990 р. в Україні розпочався перший етап державотворення, коли у березні 1990 р. відбулись вибори до Верховної Ради УРСР і розпочалась її робота у парламентському режимі. 16 липня 1990 р. ВР УРСР Декларацію про державний суверенітет України, в якій проголошувалися наміри народу України самостійно вирішувати свою долю й закріплено три види суверенітету - державний, народний і національний.

19 - 21 серпня 1991 р. відбулася невдала спроба державного перевороту в СРСР, коли новоутворений Державний Комітет з надзвичайного стану (ДКНС) на чолі з Г. Янаєвим вирішив припинити діяльність небажаних новому режиму органів влади і управління, політичних партій, громадських організацій і масових рухів, заборонити мітинги, вуличні походи, демонстрації та страйки, запровадити комендантську годину та обшук громадян, встановити контроль над засобами масової інформації (цензуру).

Тогочасний Голова Верховної Ради Л. Кравчук досить стримано сприйняв пропозицію представників Народної ради (демократичної фракції парламенту) щодо об'єднання зусиль у боротьбі проти перевороту, попередив їх про можливі наслідки, закликав до спокою, щоб не спровокувати введення надзвичайного стану.

24 серпня 1991 р. відкрилася позачергова сесія ВРУ, на якій було розглянуто питання про політичну ситуацію в республіці та прийнято низку надзвичайно важливих документів, серед яких - Акт проголошення незалежності України, затверджений конституційною більшістю депутатів. Як наслідок - Україна стала незалежною демократичною державою з неподільною та недоторканою територією, на якій чинними є лише власні Конституція, закони та постанови уряду. 1 грудня 1991 р. на Всеукраїнському референдумі Акт дістав підтвердження 90,32% громадян, які брали участь у ньому участь.

Державне будівництво незалежної України ускладнювалося відсутністю відповідної законодавчої бази, перш за все нової Конституції, відповідно до якої необхідно було розробляти й приймати всі інші нормативно-правові акти.

З першого дня існування незалежної України зроблено практичні кроки щодо розбудови держави. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла постанову «Про військові формування на Україні», відповідно до якої усі війська, дислоковані на території України, підпорядковувалися Верховній Раді України. 20 вересня 1991 р. створено Службу національної безпеки України (у 1992 р. реорганізована в Службу безпеки України (СБУ)). 25 серпня Президія Верховної Ради України ухвалила постанову «Про власність КПУ та КПРС на території України», що передбачала її націоналізацію. 8 жовтня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про громадянство України», за яким кожний, хто проживав на території України, написавши відповідну заяву, міг добровільно обрати собі громадянство. Подвійного громадянства не допускалося.

Пріоритетними напрямками державотворчого процесу після прийняття Акта незалежності було встановлення недоторканності кордонів, регламентування їх режиму, порядку охорони, перетину. 14 листопада 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про державний кордон України».

Відповідно до Закону України «Про Збройні Сили України» від 6 грудня 1991 р. більшість військових на території України добровільно склали присягу на вірність українському народу. Решта отримала можливість перейти на службу до будь-якої іншої армії або звільнитись у запас.

Важливим атрибутом самостійної держави є її символіка. Майже 5 місяців у Верховній Раді і за її стінами точилися гострі політичні дискусії

щодо утвердження Гімну України. 22 січня 1992 р. прийнято компромісне рішення - визнавалась музична редакція гімну «Ще не вмерла Україна», автором якої був композитор М. Вербицький. Питання про текст залишили відкритим. 28 січня 1992 р. на початку роботи чергової сесії Верховної Ради синьо-жовтий прапор затверджений як Державний прапор України. 19 лютого парламент затвердив тризуб як малий Герб України. 26 червня 1992 р. затверджено Положення про паспорт громадянина України. Із запровадженням до обігу купонів, що з 10 січня 1992 р. тимчасово виконували роль грошової одиниці, та встановленням дипломатичних відносин з іншими державами Україна на початку 1992 р. мала основні атрибути самостійної держави.

Отже, державотворчі процеси в Україні відбувались досить суперечливо. Незважаючи на розподіл функцій усіх гілок влади, на практиці вони діяли неефективно, часто законодавчі акти суперечили один одному. Вищі органи державної влади слабо володіли соціально-економічною ситуацією, яка погіршувалася і спричиняла подальше зниження життєвого рівня основної маси населення. Невизначеність повноважень між Президентом та Верховною Радою призводила до політичного протистояння та негативно позначалась на процесі реформ. У березні 1992 р., за поданням Л. Кравчука Верховна Рада прийняла закон про представників Президента на місцях. Саме представники Президента на місцях ставали найвищими посадовими особами виконавчої влади. Це призвело до загострення відносин між ними та головами обласних та районних рад. Однак у жовтні 1994 р. інститут представників Президента було ліквідовано, функції виконавчої влади переходили до виконкомів рад. Невизначеність у відносинах спостерігалась і на найвищому рівні, зокрема між Президентом та Кабінетом міністрів України.

2. Першим Президентом України став Л. Кравчук (1991-1994 рр.). На період його каденції припадає загострення політичної ситуації в країні, що мало безпосередній вплив на погіршення економічної ситуації. Внаслідок розпочатої в 1992 р. росією політики лібералізації цін і повної залежності української економіки від російських енергоносіїв, ціни на газ в Україні зросли в 100 разів, на нафту – в 300. Зростання цін на енергоносії призвело до підвищення рівня інфляції, розвалу фінансової системи, стрімкого спаду виробництва й зростання собівартості продукції, постійного зростання бюджетних витрат. Інфляція поступово переросла у гіперінфляцію. За 1992 р. українські купоно-карбованці знецінилися в 21 раз, а в 1993 р. – у 103 рази. Це був найвищий у світі рівень інфляції. Швидкими темпами зростала заборгованість України перед іншими країнами. Спроба уряду припинити знецінення купоно-карбованця за допомогою фіксованого курсу останнього по відношенню до долара призвела до зростання «тіньової» економіки і

перетікання капіталів за кордон. За 1991-1993 рр. вироблений національний прибуток України скоротився на 39%. За 1991-1994 рр. значно знизився життєвий рівень населення, зокрема, купівельна спроможність зменшилася в 5 разів. Майже кожен третій із працюючих у державному секторі економіки у 1994 р. перебував у категорії прихованих безробітних. Протистояння Президента та Верховної Ради на тлі загальної кризи і зростаючого соціального протесту завершилося рішенням сторін про дострокове припинення їхніх повноважень.

У напруженій політичній боротьбі відбувалися президентські вибори влітку 1994 р., переможцем яких став Л. Кучма (52% голосів). Саме під час його першого терміну президентства з різною успішністю було проведено низку економічних реформ, які деякою мірою визначають сучасне обличчя Української держави. Водночас саме упродовж перших років його президентства було сформовано умови для появи на українському ринку фінансово промислових груп, на базі яких згодом сформувалися сучасні бізнес-структури вітчизняних олігархів. 1995 р. в Україні запустили сертифікатну (або ж ваучерну) приватизацію. Ще у 1996 р. розпочалася реформа аграрного сектора, завдяки якій колишні колгоспні землі було розпайовано між селянами, що працювали на них.

28 червня 1996 р. була ухвалена Конституція України, що завершила період державного становлення, закріпила правові основи незалежності України. Наша країна реально стала невід'ємною частиною європейського та світового співтовариства. З ухваленням Конституції завершилося остаточне формування законодавчої, виконавчої і судової влади в Україні.

У сфері зовнішньої політики президент Л. Кучма керувався тактикою «багатовекторності», що не передбачала однозначного вибору інтеграційних прагнень України і створювала видимість нормальних стосунків і зі східними, і з західними партнерами. Вже у грудні 1994 р. США, Велика Британія, Росія, Франція та Китай підписали меморандум про гарантії безпеки України – документ, який фіксував без'ядерний статус Києва в обмін на гарантії його захисту від найпотужніших держав світу.

Гострою політичною боротьбою супроводжувалися президентські вибори 1999 р. У другому турі виборів 14 листопада перемогу здобув Л. Кучма, який набрав 56,2% голосів проти 37,8% у П. Симоненка. Другий термін каденції Л. Кучми був складним і неоднозначним. Політичну ситуацію в Україні восени 2000 р. – навесні 2001 р. загострили зникнення журналіста Г. Гонгадзе та так званий «касетний скандал» (магнітофонні записи нібито зроблені з кабінету президента), які призвели до численних демонстрацій і маніфестацій, що вилилися в тривалу акцію «Україна без Кучми», кульмінацією яких стали події 9 березня 2001 р. – масові мітинги

опозиції, приурочені до вшанування Шевченкових днів були розігнані міліцією та супроводжувалися численними арештами активістів.

Безумовно, найяскравішою та визначальною подією першого десятиліття 2000-х рр. стала Помаранчева Революція. У II тур, який відбувся 21 листопада 2004 р., вийшли два кандидати: В. Ющенко та В. Янукович. Центральна виборча комісія оголосила переможцем В. Януковича. 23 листопада мітинги й пікети розпочалися не лише на майдані Незалежності в Києві, а й також перед будинками Адміністрації Президента, Верховної Ради, уряду, а також у низці обласних центрів. Відмітним знаком демонстрантів став помаранчевий колір – колір передвиборної кампанії В. Ющенка (прихильники В. Януковича використали білий та голубий кольори). 3 грудня Верховний Суд України після багатоденного обговорення визнав численні факти порушення законів і Конституції України під час виборів, у результаті чого вимоги В. Ющенка були частково задоволені – зокрема, результати другого туру голосування були оголошені недійсними і було призначено повторне голосування. Для його проведення 8 грудня Верховна Рада змінила склад Центральної виборчої комісії й ухвалила виправлення до закону про вибори президента задля того, щоб перекрити основні канали фальсифікації виборів. У пакеті з ними була затверджена конституційна реформа, що обмежує владу президента України й передає частину його повноважень Кабінету міністрів і парламенту. 23 січня 2005 р. В. Ющенко офіційно склав присягу і заступив на посаду Президента України.

Пріоритетним напрямом зовнішньої політики було проголошено курс на євроатлантичну інтеграцію, стратегічною метою – членство в НАТО та Європейському Союзі. За короткий період Україні вдалося зробити більше, ніж за всі попередні роки. Це – отримання статусу держави з ринковою економікою, початок переговорів щодо спрощення візового режиму з ЄС, домовленість щодо започаткування переговорів стосовно зони вільної торгівлі, скасування поправок Джексона-Веніка Сполученими Штатами Америки, просування розгляду питання щодо вступу в Світову Організацію Торгівлі тощо. В. Ющенко увійшов в історію України як перший президент демократ та українофіл. Він наголошував, що громадяни України мають знати свою історію та шанувати демократичні цінності, закликав усіх до широкої суспільної дискусії. Проте йому не вдалося реально об'єднати національно-демократичні сили. Він повернув Україні її вкрадене й перекручене минуле, але не зміг зробити відчутним для всіх реальний поступ вперед. Публічна конфронтація В. Ющенка з Ю. Тимошенко нівелювала здобутий Майданом міжнародний імідж України та призвела до перемоги на наступних президентських виборах В. Януковича.

Інавгурація четвертого Президента України В. Януковича відбулася 25 лютого 2010 р. На більшість керівних посад у державі призначалися вихідці з

Донбасу. Проведено Конституційну реформу: В. Янукович повернув президентсько-парламентську форму республіці – Конституційний суд визнав неконституційним Закон «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV (політреформу 2004 року) у зв'язку з порушенням процедури його розгляду й ухвалення і відновив дію Конституції України 1996 р.

21 листопада 2013 р. в Україні розпочинається Революція Гідності (Євромайдан, Єврореволюція) антиурядовими протестами як реакція на рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом, які значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада. Наприкінці 2013 р. відбувалися, зокрема, мітинги, демонстрації, студентські страйки. 16 січня 2014 р. у Верховній Раді України з порушенням установленної процедури голосування було прийнято 10 законів, спрямованих на звуження конституційних прав і свобод громадян, закони викликали широке обурення в українців і спричинили ескалацію конфлікту. До 19 січня 2014 р. протести перейшли у бойові протистояння на вул. Грушевського в Києві, внаслідок чого загинуло 6 осіб, більше 1000 були травмовані. Ще кривавішими бої стали, починаючи з 18 лютого, за два дні боїв від рук силовиків В. Януковича загинуло більш ніж 100 майданівців – «Небесна сотня». 21 лютого 2014 р. лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. 22 лютого В. Янукович зник із Києва. В.о. президента став Голова Верховної Ради О. Турчинов відповідно до постанови від 23 лютого 2014 р.

Після усунення від влади В. Януковича в ніч на 27 лютого парламент та уряд Криму захопили «невідомі» бойовики – військо вики РФ та вивісили над ними прапор рф. З 1 березня російські війська починають масштабні силові акції, спрямовані на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. 11 березня 2014 р. Верховна Рада республіки Крим і Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. 16 березня 2014 р. за рішенням Кримського парламенту був проведений референдум щодо статусу Криму. 18 березня 2014 р. у Москві було підписано «Договір про прийняття Криму до складу Росії». 20 березня договір був ратифікований Державною думою рф.

Паралельно з анексією Криму росія розпочала війну на сході України. Ескалація насильства в регіоні розпочалася в середині квітня 2014 р., коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі та відділки міліції у містах Донбасу (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь заявила про проведення

Антитерористичної операції із залученням Збройних сил. Поступово протистояння переросло у масштабний воєнний конфлікт. Від середини липня 2014 р. збройні сили росії почали брати безпосередню участь у бойових діях проти Збройних сил України. Підрозділи збройних сил росії діють і з території російської федерації, і безпосередньо на території України.

25 травня 2014 р. на президентських виборах переміг П. Порошенко з результатом 54,7%. Він прийшов до влади на хвилі величезних народних сподівань за умов сепаратистських диверсій та фактичного паралічу державної влади, а його передвиборчі обіцянки зупинити війну відповідали очікуванням громадян. Новий президент почав своє правління у реформаторському стилі. У країні розпочали реформу поліції, медицини, децентралізацію. За Порошенка почалася хоч і запізнена, але історично необхідна декомунізація, в рамках якої були перейменовані цілі міста та обласні центри, а присвячені комуністичним злочинцям назви зникли з українських вулиць. Влада розпочала українізацію інформаційного простору та встановила мовні квоти на рівні 75% української мови в ефірах телеканалів та радіостанцій. У рамках боротьби з корупцією вперше ввели електронне декларування прибутків та майна для чиновників і політиків. Під тиском іноземних партнерів запустили НАБУ (Національне антикорупційне бюро) і процес створення Антикорупційного суду. Досягненням президентства Порошенка стала й автокефалія української православної церкви, у підтримці якої він зумів переконати патріарха Варфоломія. Відновлено незалежність Української православної церкви, визнано її рівною у правах та канонічною. Президенту вдалося досягнути безвізового режиму з Євросоюзом, який суттєво спростив і зробив доступнішими для українців туристичні подорожі або сезонні заробітки в країнах ЄС. За президентства Порошенка Україна зазнала воєнних поразок під Іловайськом і Дебальцевим, що призвели до підписання I та II Мінських домовленостей.

21 квітня 2019 переможцем другого туру президентських виборів став В. Зеленський (73,22 % голосів). 21 липня 2019 р. відбулись позачергові парламентські вибори. Партія «Слуга народу» набрала 43,16 % і отримала 124 місця, мажоритарні кандидати перемогли на 130 округах, партія отримала більшість в парламенті і утворила коаліцію. 24 лютого 2024 р. о 5 годині ранку розпочалося широкомасштабне вторгнення росії в Україну.

3. Історична доля кожного народу значною мірою визначається рівнем розвитку культурного життя. В Україні культурний процес 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. характеризується досить суперечливими тенденціями. Насамперед зазначимо, що найбільшим надбанням культури України стала ліквідація будь-яких перепон на шляху розвитку національної культури, адже суспільство поступово звільнялося від штампів партійної ідеології, вперше за багато десятиліть отримало вільний доступ до надбань світової культури, а

також до всіх пластів власної духовної спадщини. Поряд з цим саме сфера культури найбільш гостро відчула всі труднощі перехідного періоду: зменшення державного фінансування, відсутність традицій меценатства (які завжди спираються на приватний капітал) призвели до значного скорочення культурних установ і, як наслідок, відпливу з культурної сфери талановитої молоді.

Важливим складовим елементом духовної культури є наука. Провідним науковим центром в нашій державі залишається Академія наук України, проголошена в 1994 р. національною. Була заснована низка галузевих академій. В Україні було створено національну систему атестації наукових кадрів, створена Українська наукова асоціація, покликана сприяти відродженню української науки, піднесенню її до світового рівня. Установи Національної академії наук України мають тісні зв'язки з провідними науковими центрами світу. Так, завдяки науковим розробкам Національного космічного агентства України наша держава бере участь у міжнародних програмах з дослідження космічного простору. У 1997 р. український космонавт-дослідник Л. Каденюк здійснив політ у космос на американському кораблі «Коламбія». Плідно працюють впродовж 2000-х конструкторські бюро заводів ім. О. Антонова, ім. Малишева, «Південмаш», «Мотор-Січ» та ін. Значною мірою завдяки їм Україна володіє унікальними технологіями та науковими розробками, є виробником низки конкурентоспроможних на міжнародному ринку товарів, таких як супутник Землі «Січ», кораблі, і найпотужніші у світі преси, турбіни, дизельні двигуни, тепловози, електронні мікроскопи. Чималу увагу українські вчені приділяють розвиткові таких перспективних галузей, як генна інженерія і біотехнології, біокібернетика, штучний інтелект, мембранні технології, монокристали і штучні алмази, дослідження в галузях матеріалознавства, надтвердих матеріалів та технологій зварювання, фундаментальні дослідження в математиці, теоретичній фізиці, біології, хімії, медицині. Істотні зрушення сталися у сфері гуманітарних наук. Видано низку важливих наукових праць, відкрито нові суспільствознавчі інститути – української археографії, сходознавства, української мови, народознавства, українознавства тощо. Налагоджено зв'язки з багатьма науковими закладами української діаспори та світу.

У період незалежності відбулися зміни в галузі літератури та мистецтва. Українське письменство, звільнившись від комуністичної ідеології, перебувало в процесі переоцінки суспільних ідеалів та історичних явищ. У цей час значно розширюється діапазон прозових, поетичних та драматичних творів, більш різноманітними стали їх стильові форми. Необхідно відзначити наповнену високим громадянським змістом творчість О. Гончара, І. Драча, Д. Павличка, П. Мовчана, В. Яворівського, Р. Лубківського, Р. Іваничука, С. Плачинди, О. Мусієнка, О. Сизоненка, І. Дзюби, Ю. Щербака. Значним

явищем у літературно-мистецькому житті держави стало повернення із забуття творів В. Винниченка, М. Куліша, М. Хвильового, М. Зерова, О. Олесея, Є. Маланчука, Г. Косинки, Є. Плужника, дисидентів-шістдесятників – В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, Ігоря та Ірини Калинців. Повернувся із вигнання письменник і правозахисник М. Руденко. Вітчизняні читачі отримали змогу прилучитися до творчості літераторів і митців української діаспори – У. Самчука, В. Барки, І. Багряного, О. Ольжича, О. Теліги, Ю. Липи, О. Лятинської, В. Курилика, Г. Крука та ін.

Помітними є зміни, що відбулися в театрі, кінематографі, музиці. Яскравим явищем в українському кінематографі стали багатосерійні фільми за творами української літератури: «Сад Гетсиманський» за мотивами творів І. Багряного, «Пастка» – І. Франка. На кінофестивалі в Сан-Ремо (Франція) фільм «Ізгой» (режисер В.Савельєв) отримав Гран-прі. На кінофестивалі в угорському місті Дьєрдь у 1994 р., де було представлено понад 100 фільмів із різних країн, із 10 призів 4 отримали українські кіномитці («Кордон на замку» режисера С. Лисенка, «Хроніка повстання у Варшавському гетто» режисера Й. Дулевської, «Портрет, пейзаж, натюрморт» режисера Є. Бусовського, «Спілка одноногих» режисера О. Столярова). З творчістю таких новаторів-режисерів, як І. Борис, Р. Віктюк, С. Донченко, С. Мойсеев, В. Петров, Б. Шарварко та ін. пов'язаний розвиток театрального мистецтва в Україні. Світове визнання здобув Р. Віктюк, який розпочинав творчу діяльність у Львові, а згодом створив власний театр у Москві. Серед акторів виділяються такі майстри, у А. Роговцева, Б. Ступка, сестри Сумські, А. Хостікоєв, Б. Бенюк, Л. Задніпровський та ін.

Плідно працюють українські скульптори, зусиллями яких споруджено пам'ятники Т. Шевченку у Львові, Чернігові, Луцьку, Б. Хмельницькому в Черкасах, Суботові, княгині Ользі в Луцьку, Ярославу Мудрому в Києві, Данилу Галицькому у Львові, героям Берестецької битви у Берестечку тощо.

Значних успіхів досягли українські спортсмени. Першу олімпійську золоту медаль для незалежної України завоювала на зимових Олімпійських іграх 1994 р. фігуристка О. Баюл. Згодом її почин підтримали гімнастки Л. Підконаєва, К. Серебрянська, борець В. Олійник, важкоатлет Т. Таймазов, плавчиня Я. Клочкова та ін. У всьому світі сьогодні відомі імена професійних боксерів братів Кличків та О. Усика, які є чемпіонами світу в різних версіях, футболіста А. Шевченка, фехтувальника С. Голубицького, борців Е. Тедеева і Р. Гонтюка, плавців Д. Силантьєва і О. Лисогора, важкоатлета В. Вірастюка та ін.

Отже, незважаючи на економічні негаразди, українська культура періоду незалежності зберегла нагромаджуваний десятиліттями потенціал, а також примножила і збагатила його новими досягненнями.

4. Більшість науковців пов'язують виникнення масової культури з науково-технічною революцією XIX-XX століття, що принесла з собою зовсім нові способи виробництва, поширення та споживання культури. В основному дослідники схилиються до думки, що масова культура в її розвинутому вигляді вперше сформувалася у США. Виникненню її сприяв розвиток засобів масової комунікації – газет, популярних журналів, радіо, грамзаписів, кінематографа. Все це, з одного боку, демократизувало культуру, відкривало до неї доступ масовій аудиторії, з іншого – зумовило проникнення в культуру комерційних інтересів, культура стала предметом бізнесу.

Виникненню масової культури сприяв ряд чинників: 1) розвиток механізованого і автоматизованого великого промислового виробництва, яке витіснило ручну працю; 2) науково-технічний прогрес; 3) урбанізація, зростання міст, посилення міграції, що спричиняє «перемішування» населення, часткове руйнування традицій, послаблення соціальних зв'язків; 4) поява вільного часу, який можна використовувати для розваг, дозвілля; 5) свобода споживання та політична свобода; 6. створення і вдосконалення нових технічних засобів і технологій, які сприяли фіксації, збереженню, копіюванню, тиражуванню, широкому поширенню культурної інформації різних видів і типів, і до них передусім потрібно віднести друк, радіо, телебачення.

Різним проявам масової культури характерний ряд спільних рис: масова культура не є творчістю мас, але вона створюється для мас; масову культуру не можна розглядати як автентичну культуру, що виникла органічним чином - її продукти носять характер комерційних проєктів; масова культура більшою мірою орієнтована на аудіо і особливо - візуальні образи, що має наслідком витіснення раціональних форм змістоутворення, апеляції до несвідомого компоненту психіки.

Масова культура справляє величезний вплив на всю культуру. Їй властива тенденція до гомогенізації, тобто прагнення надавати культурним явищам однорідності. Масова культура доступна й зрозуміла людям різного віку, всім верствам населення незалежно від рівня освіти. Масова культура задовольняє попит сьогодення, реагує на будь-які нові події.

Основними літературними жанрами масової культури є детектив, трилер, фантастика, історичний роман, мелодрама, готичний роман, вестерн, комікси.

Серед основних напрямів і проявів сучасної масової культури можна виділити наступні:

- індустрія «субкультури дитинства» (універсалізація виховання дітей – на основі типових програм масова загальноосвітня школа стандартизує

наукові, філософські й релігійні уявлення, історичний соціокультурний досвід);

- стрімкий розвиток засобів масової інформації, які формують суспільну думку в інтересах «замовника»;

- система державної ідеології й пропаганди, що формує політико ідеологічні орієнтації населення, маніпулює його свідомістю й поведінкою в інтересах правлячих еліт;

- масова соціальна міфологія (націонал-шовінізм і «патріотизм», соціальна демагогія, квазірелігійні й паранаучні вчення, куміроманія та ін.), що спрощує складну систему ціннісних орієнтацій;

- масові політичні рухи, що втягують широкі прошарки людей у широкомасштабні політичні акції;

- система організації й стимулювання масового споживчого попиту, що формує в суспільній свідомості стандарти престижних інтересів і потреб;

- індустрія дозвілля (масова культура як одна з найприбутковіших галузей економіки, що навіть має свої особливі назви: «індустрія розваг», «комерційна культура», «поп-культура», «індустрія дозвілля» та ін.)

Таким чином, для масової культури характерне зведення елітарної культури до поверхової, беззмислової форми, орієнтація на нерозвинені, низькі смаки. Масова культура пов'язана з уніфікацією духовного в особистості та суспільстві, вона завжди розрахована на комерційний успіх. Вона наголошує на «усереднений» рівень розвитку споживачів її культури, створює єдину «вихолощену» культуру, знищуючи традиційні цінності. Культурологи вже давно вказують на небезпеку такого становища. Зазначаючи, що під впливом маскультури формується нова, особлива порода людини – «людина масова», вчені попереджають про можливість «антропологічної катастрофи» у недалекому майбутньому суспільства.

Що торкається українського культурного простору, також виділяється культура елітна (тобто призначена для вузького читацького кола), та масова (призначена для певного кола, яке й визначає читацькі пріоритети). У сучасному українському масово-культурному літературному дискурсі панує строкагість, естетичне розмаїття, різнобарвна стилістична панорама. Сучасна література відчуває на собі тиск ринку, вона змушена йти за читачем. Ця тенденція сприяє розвитку популярної літератури, переважно російськомовної. Розквітають такі жанри як фантастика, детектив, любовно авантюрний роман. Відомими далеко за межами України письменниками фантастами є Генрі Лайон Олді (колективний псевдонім Д. Громова та О. Ладигенського), А. Валентинов, М. та С. Дяченки, майстром любовно авантюрного жанру вважається Симона Вілар (Н. Гавриленко).